

Cur. 94/99 - 323 94
125 11 101
1937

S. M. Š T E D I M L I J A

CRNA GORA U JUGOSLAVIJI

PREDGOVOR:
Dr. SEKULA DRLJEVIĆ

Organizacija jedne države, ma
kako podesna bila, ako nema osnova
u zadovoljstvu naroda, onda se mora
kad-tad srušiti.
Mih. Polić-Desančić.

POLITIČKA BIBLIOTEKA
Z A G R E B, 1 9 3 6

UHB. 22.
351

knj. Sp. 351

Savić Marković-Štedimilja

rođen je u selu Stijeni, pleme Piperi, okrug Podgorički, 12 januara 1907. Osnovnu školu svršio je u rodnom mjestu. Gimnaziju je učio u Podgorici, Peći, Nišu, Aleksincu, Jagodini i Leskovcu. Prava i filozofiju je studirao na univerzitetu u Zagrebu.

Pisao je pjesme, novele, kritike i članke u raznim listovima i posebno. Do sad je objavio knjigu stihova »Rub jave« (1929), političku brošuru »Gorštacka krv — Crna Gora 1918—1929« (1928), knjigu članaka i polemika o umjetničkom i kulturnom životu Crne Gore »Skidanje maske« (1932), iz oblasti književne kritike: brošure »Simulanti u socijalnoj literaturi« (1932), »Mistifikatori likvidiraju umjetnost« (1934) i »Antikriležijanci« (1933), zatim zbirku eseja o jedanaestorici hrvatskih pjesnika »O nama govore pjesnici« (1932) i brošuru »Školovanje crnogorske omladine« (1935). Uskoro će izaći iz štampe njegova opsežna literarno-filozofska rasprava »Njegoš, pjesnik slobode«. Saradivao je na mnogim listovima i časopisima između kojih treba spomenuti ove: »Preporodaj«, »Mlada Zeta«, »Zapisi«, »Južni pregled«, »Letopis Matice Srpske«, »Savremenik«, »Književnik«, »Stožer«, »Modra ptica«, »Radnički literaturni front« (Relief), »Obzor«, »Jutarnji list«, »Novosti«, »Književni horizonti«, »Nova Evropa«, »Mladost« i mnogi drugi. Neko vrijeme bio je član redakcije »Savremenika« i »Stožera«. Izdavao je i uređivao časopis »Krug« i tjednik »Putevi«. Sada živi u Zagrebu od zarade, koju dobiva kao tvornički radnik jednog industrijskog poduzeća.

—o—

Pašićev crtež u tekstu od Jozef Kljakovića uzet je iz »Nove Evrope«.

—o—

Tiskara »Unitas«, Zagreb, Medulićeva 30

JUGOSLAVENSTVO

NJEGOV POJAM I NJEGOVA SUDBINA

Und keine Zeit und keine Macht zerstückelt
Geprägte Form, die lebend sich entwickelt.

Goethe

Sjeveroslaveni i Jugoslaveni ne postoje, pod tim imenima, ni kao rasa ni kao narod. Ti su nazivi samo poblježe geografske oznake za narode slavenske rase. Zenlje sjevernih Slavena nijesu nikada ni pokušale, da pojmu ove geografske oznake daju i značenje svoje težnje za bližom zajednicom. Razlog je očevidan. Snaga Rusije uzdigla se daleko iznad osjećaja potrebe, da sebe ojačava prema zemljama drugih rasta ograničavanjem svoga suvereniteta u korist sjeveroslavenske zajednice. Eventualni prilazak ostalih zemalja sjevernih Slavena k Rusiji nije za ovu ni jače primjetno a kamo li nužno ojačanje. Negativan stav Rusije prema sjeveroslavenskoj zajednici isključio je i samu pomisao na stvaranje Sjeveroslavije, te ostalim sjeveroslavenskim zemljama nije ništa preostalo nego ili da prime rusku državnu ideju, pristajući da budu pretvorene u ruske administrativne jedinice, ili da se uporno bore za pobjedu svojih državnih ideja ne samo bez oslonca na Rusiju nego i protivu nje. Niko im nemože opravdano zamjeriti, što su dale dokaze svoje stalne pripravnosti da učine ovo drugo. Ostaje za vazda nesporno pravo slobode, da sebe uzdigne nad svima obzirima, pa i nad onima rasnoga srodstva.

Kod zemalja slavenskih naroda na jugu sasvim je drugačiji slučaj. Pod nejednakim uvjetima, na području dvaju raznih civilizacija: zapadno-evropske (u srednjoj Evropi i na Jadranu) i istočne (na Balkanu), u dugome historijskome razvilku uspjele su, da se, u većemu broju, afirmiraju kao posebni politički i kulturni individualiteti — neke i kao međunarodne jedinice — ali nijedna nije dostigla snagu, koja bi joj, usamljenoj, mogla osigurati pravo, da sa susjednim zemljama drugih

rasa govori jezikom nešto većega samopouzdanja. S druge strane okolnost, da su približno jednako jakie, izgledala je dovoljno ubjedljivom, da svaku od njih sačuva od maloumne pomisli, da prema ostalima zauzme stav, kakav je sebi dozvolila Rusija prema ostalim sjeveroslavenskim zemljama. Smatralo se isključenim, da bi mogla ma koja od njih imati planove, koji bi bili opasni za slobodu ostalih. Pored te dvije činjenice postoji i treća, koja je bila, a mislim i ostaje jednako kao i one, odlučna za političku orijentaciju južnih Slavena. Teritorijum, na kome su nastanjeni, bio je u prošlosti, a ničim nije isključeno da bude i u budućnosti, put imperijalističkih nastajaja Azije na Evropu i obratno. Sve zemlje južnih Slavena zajedno daleko su od nesavladljive brane tim nastajajima, a pojedine — svaka za sebe izložena njima — nemogu imati sudbinu drugčiju od sudbine čamca na pobješnjoj okeanu. Naša historija od više vjekova to je utvrdila do užasa.

Iz navedenih triju činjenica, kao stvanošću datih premisa, izveden je zaključak, kojim je kreirana politička koncepcija poznata pod imenom jugoslavenstvo. Sadržinom toga zaključka jugoslavenstvo je definirano kao gotovost zemalja južnih Slavena, da svoje političke individualitete, koordinirane, podrede zajednici prenoseći na nju ona prava suverene vlasti, čijim vršenjem redovito dolazi do izraza jedinstvo u međunarodnim pravnim odnosima.

Ostvarenjem jugoslavenstva bila bi stvorena jugoslavija. Postavši pravni poredak jugoslavenstvo bi postalo patriotizam svake pojedine od udruženih zemalja i time patriotizam zajednice, kao takovo ne bi bilo opoent nacionalizma južnih Slavena, te bi sukob između ovih, bilo pojedinih od njih bilo svih skupa, i ostvarenoga jugoslavenstva bio pojmovno nemoguć. Time je utvrđeno, da jugoslavija, definicijom svoga pojma, isključuje bojazan, da bi mogla dovesti u opasnost bilo nacionalni individualitet koga od jugoslavenskih naroda, bilo samovladu koje zemlje.

Definicijom pojma jugoslavenstva postvljene su granice svima kompetencijama, uokvirane su sve akcije

svih volja. Njom je riješen i problem međusobnih odnosa članova zajednice i problem njihovih odnosa prema zajednici: jednovlada za zajedničke poslove, samovlada na cjelome ostalome području državnoga i narodnoga života. Prema tome, temeljni zakon jugoslavije nemože biti drugo do akt sporazuma jugoslavenskih zemalja, kojim se: osniva zajednica i njeni organi i ustanove, ponaosob određuje, nadležnost i sjedište jednovlade i sistem političke, pravne i financijske kontrole njenoga rada, te utvrđuje sistem, po kome će zemlje doprinositi za održavanje zajedničkih organa i ustanova. Ravnopravnost *quoad pactum* perficiendum ne bi mogla biti pretvorena u neravnopravnost *quod pactum perfectum* a da time ne bude ugrožen opstanak zajednice. Naknadno nasilje nužno bi izazvalo reakciju, koja bi išla do odvajanja, ako ne bi uspjela redovnim sredstvima prisiliti nepravo da se pokori pravu. Jugoslavija ili je harmonija ravnopravnih interesa svih pod njenim nebom udruženih zemalja ili ne postoji.

Dijeleći sudbinu skoro svih većih napora ljudskoga duha ni ovaj napor nije mogao ostati bez svojih protivnika niti izbjeći sukob sa njima. Jugoslavenstvo ima među južnim Slavenima dvije vrste protivnika. Jedni odbijaju, bezuslovno i odlučno, i samu diskusiju o zajednici. Njihov broj i njihova sposobnost za borbu, kada bi bili jedini neprijatelj jugoslavenstva, bili bi kaplja vode na vrelu mermeru. Drugi su problem jugoslavenske zajednice shvatili kao pitanje, koja će od jugoslavenskih zemalja uspjeti, da podčini svojoj vladavini ostale čak do stepena njihovoga pretvaranja u svoje teritorijalno proširenje. Vjeruju, protivno naprired istaknutoj Goetheovoj misli, da se tvorevine vjekova mogu ignorirati bez opasnosti za ignorante.

Dozvoljavajući jednoj zemlji, da zavojevačkim nalletom svoje državne misli isključi svaki kompromis sa slobodom ostalih zemalja, oni pojmovno onemogućuju jugoslaviju jednako kao i prvi. Jedina njihova konce-

sija jugoslavenstvu bila bi njihov pristanak, da prime njegovu političku terminologiju za oznaku pojmova svoje koncepcije zadržavajući pri tome u potpunosti njihovu sadržinu. Prave erzac (Ersatz) stavljajući grke jezgre u ljusku slatkoga ploda! Jasno je, da se tu ne radi ni o najmanjemu principijelnome ustupku nego samo o pokušaju, da lukavo obigraju sirnen frontalnoga sukoba. Da bi prikriili svoj istinski cilj, a istovremeno i stvorili pometnju, koja bi im nadoknadila nedostatak snage, potrebne za pobjedu, pribjegavaju erzacjugoslavenstvu i trude se, da ga naprave što sličnijim jugoslavenstvu. I po svojoj snazi i po rafiniranosti svojih metoda ovi su za jugoslavenstvo smrtonosna opasnost. Kao ni ropstvo slobodi tako ni erzacjugoslavenstvo nije zamjena jugoslavenstvu nego njegov grob.

Jugoslavenstvo, zamišljeno i prihvaćeno kao garancija slobode svih zemalja južnih Slavena, nemože postati grobar slobode nijedne od njih a da i samo ne bude sarađeno u istu grobnicu. Mjesto djela, koje, po svome pojmu, mora biti oličenje pune saglasnosti, nemože biti podmetnuto ni djelo nasilja ni djelo vjerolomstva. Nasilje i vjerolomstvo uspijevali su često, da se zadržati pred njihovijem nakaznijem likom, ali nikada ni'esu mogli postati pouzdan temelj ljudskoga života. Dok naše zemlje, u međusobnim odnosima, ne bace iskreno i za sva vremena, prokletstvo na imperijalizam, dotle ne samo da nemože biti ni govora o jugoslavenstvu nego će i sama ideja slavenske solidarnosti prema drugim rasama zaludu tražiti, da ne bude smatrana maskom osvajačkih planova.

Ambicija malih, da se i oni nametnu drugima za gospodara, redovno nije otac njihove moći nego labudova pjesma njihove slabosti. To je zakon i za pojedince i za zemlje. Da li će to ikada razumjeti nerazum, čiji nastup imperijalističke vrtglavice razbijaju prozore na zgradi jugoslavenstva? Hoće... neće... hoće... neće...

Dr. Sekula Drljević

Crna Gora u Jugoslaviji

PRISTUP

Likvidacija svjetskog rata. — Pašić kao neimar Jugoslavije. — Crnogorci i jugoslavenska misao.

Zapadnoevropski kapitalizam, kao i svaki drugi, nije se na završetku rata, pri likvidiranju njega samog i njegovih posljedica, rukovodio nikakvim idejama pravde i morala, nego isključivo idejom zaštite svojih vlastitih interesa. Sa njegovog gledišta svjetski rat je bio u suštini svojoj jedna grandiozna trgovačka operacija, u koju je investirana ogromna kapitala. Taj kapital ne samo da je morao, po shvatanju i volji zapadnoevropskog kapitalizma, biti povraćen u trezore, iz kojih je iznešen, nego na njegov ukupni iznos morala je biti plaćena visoka suma kamate. Kad bi veliki i istaknuti ljudski umovi, koji se radaju u krilu širokih narodnih masa kao ventili njihove volje i težnja, uređivali oblik i sadržinu društvenog uređenja u svijetu, oni bi se rukovodili prvjenstveno i isključivo idejama morala i pravde, isključivo onako kako ih oni shvaćaju. Ti umnici su predstavnici i izraz jedne nepojmljivo velike sile na zemlji, sile koju predstavljaju najširi narodni slojevi, ali sile koja nije organizovana za efikasno i jedinstveno usmjereno djelovanje. Budući da se sve tekovine i sva prava na zemlji inauguriraju i održavaju samo i jedino silom, to nad silom, koju predstavljaju ovi ljudi, redovno odnosi pobjedu jedna druga, mnogo manja, ali organizovana i jedinstveno usmjerena u svom djelovanju: sila modernog kapitalizma, to je i glas njihov u pitanjima, ne samo društvenog uređenja, nego i svim drugim, ako ne potpuno neodlučan, a ono nesumnjivo nadjačan, te njihova volja i htijenja ne dolaze do izraza niti do afirmacije. U koliko ih volja organizovanog kapitalizma, komu služe kao mjerila morala i etike lični interesi, a ne interesi širokih narodnih masa, koje za pojmove kapitalizma predstavljaju samo objekti eksploatacije, u toliko ih ta volja

uvažava i uzima u obzir, i to čini samo zato, da svoje ideje i planove uspješnije maskira, te otkloni u što većoj mjeri otpor eksploatisanih protivu njih. Zato sva kapitalistička poduzeća u pitanjima uređenja društvenih odnosa i regulisanja prava nose jedno spoljno obilježje, koje je ne samo humanističko, nego i moralno i pravedno u najuzvišenijem smislu tih riječi. Tim spoljnim oznakama svojih čina kapitalizam postizava to, da ne izaziva jednodušni otpor eksploatisanih, a da to postiže ima da zahvali u prvom redu neobaviještenosti i neprosvećenosti, te zbog toga neorganizovanosti njihovoj. Tajna uspjeha kapitalizma da vlada u svijetu i da se održava ne leži ni u moralnoj snazi, ni u pravednosti i svrsishodnosti (sa opšteljudskog gledišta) njegovih ideja, nego u organizovanosti svih onih sila, kojima on djeluje nasuprot nesrazmjerno većih sila eksploatisanih, koje nijesu organizovane niti podvrgnute jednoj jedinstveno izraženoj volji. Otud dolazi svestrani otpor kapitalizma protivu one nauke, koja ide za tim da naučno i objektivno razjasni sve njegove čine i učini providnima sve maske, pod kojima nastupa, jer ta nauka uvijek daje prilike eksploatisanim masama da saznaju istinu (da se obavjeste i prosvete), čega bi morala biti neizbježna posljedica ujedinjavanje njihovih sila nasuprot silama kapitalizma. Krajnji cilj ovoga otpora je u tome, da se spriječi organizovanje veće sile od one, kojom raspolaže kapitalizam, jer bi njeno organizovanje i podvrgavanje jednoj kolektivno izraženoj volji značilo uništenje kapitalizma. Kapitalizam stoga unapređuje nauku samo dotle, dokle može da ju iskoristi u svrhu svoga vlastitog održanja, a mimo to on ju nešteditice onemogućuje.

Pri likvidiranju svjetskog rata i uređenju onoga što je njim poremećeno zapadnoevropski kapitalizam je proklamovao svoje težnje za otklanjanjem nepravdi potlačenim narodima, nepravdi koje su bile uzrok rata, a čije otklanjanje treba i može da bude jedino uslov međunarodnog mira. Ističući to načelo kapitalizam je vješto maskirao sebe, te je predobio za saradnju na njegovom ostvarenju i one, koji ne bi inače nikad bili

voljni da podupiru njegove tendencije. Likvidacija rata, izvedena po volji i u interesu kapitalizma, kome mir ne samo da ne konvenira, nego je i pogibeljan, dobila je, tako, oreol uzvišene čovjekoljubive plemenitosti. U stvari, ona onakva kakva je bila znači stvaranje pogodne atmosfere za izazivanje novca svjetskog rata tj. nove trgovačke operacije, koja kolikogod da je raskantna (jer se svaka trgovina može svršiti neuspjehom zbog nepredvidivosti raznih novih momenata i posledica), toliko je nužno potrebna, da bi se njom izazvali poremećaji, koji znače odlaganje početka klasne borbe protivu kapitalizma i isisavanje sa pijace u međuvremenu plasiranog kapitala natrag u trezore zajedno sa masnim interesom. Osim toga ratovi izazivaju bržu cirkulaciju kapitala i dovode narode i države u neposredniju zavisnost od kapitalizma i njegove volje, te on na taj način povraća sebi vlast i silu, koje su u miru bile podrivane, i osigurava za nov niz godina uticaj na uređenje društvenih odnosa. Konačno likvidirati uzroke međunarodnih ratova za kapitalizam znači početak njegovog stalnog i naglog slabljenja i priprvu za njegovu definitivnu likvidaciju. Zato je potpirivanje i izazivanje nacionalne i rasne mržnje, čije su posljedice nacionalno ugnjetavanje, nužni atribut održanja i snaženja kapitalizma. Boriti se protivu nacionalnog ugnjetavanja i ići za tim da se putem zadovoljenja nacionalnih aspiracija potištenih naroda otklone uzroci nacionalnih trvenja i mržnje znači boriti se protivu interesa kapitalizma. Borba protivu kapitalizma nužno pretpostavlja borbu protivu svih onih njegovih i po njegovim intencijama zasnovanih društvenih ustanova.

Zapadnoevropski kapitalizam (a iza njega američki) je finansirao svjetski rat, odnosno savezničke sile, koje su iz rata izašle kao pobjednice, te su bile u položaju onih, koji diktiraju uslove mira. Zaraćeni narodi su i u toku rata i po njegovom svršetku na razne načine pokazali kako žele da se to veliko kapitalističko poduzeće likvidira, a kapitalizam je te želje i težnje stavljao na vidno mjesto na svojoj ratnoj zastavi sve donde, dokle god je trebalo dizati i jačati duh naroda u borbi

za nezavisnost. Čim je rat svršen, trebalo je ta načela, za koja su se borili, izigrati i ratujućima, čija je snaga odlučila o ishodu rata, spriječiti da ih sami ostvare. Njihovu ostvarenju je pristupio kapitalizam preko svojih eksperata. Na mirovnim konferencijama agenti kapitalizma su držali duge govore o pravdi i moralu, o čovjekoljublju i opštečovječanskim interesima, ali su praktično provodili u djelo samo one ideje, koje su osiguravale uspjeh i vlast kapitalizma. Rješenje nacionalnog pitanja u Evropi nije se smjelo izvršiti, da se ne bi time otvorilo široko polje za klasnu borbu. Ali načelo davanja prava i mogućnosti svakom narodu da sam odlučuje o svojoj sudbini nije smjelo biti javno odbačeno! Ono je trebalo biti izigrano. Zašto? — U prvom redu zato da se narodi, koje je u ratu finansirao zapadnoevropski kapitalizam, ne uredi u svojim zajednicama tako, da bude omogućeno donošenje njihove odluke o neplaćanju dugova i interesa na te dugove; u drugom redu zato da ne uspiju urediti svoje međusobne odnose tako, da bude novi rat zauvijek otklonjen i najzad, u trećem redu, zato da svoje državno i društveno uređenje ne izvedu na jednoj protukapitalističkoj osnovi, te da — međusobno udruženi — ne stvore protutežu državama, koje znače organizovanu silu zapadnoevropskog kapitalizma.

Izigravanje načela o pravu samoopredjeljenja naroda izvedeno je tako, da je narodna volja, koja je samo formalno i u teoriji došla do izraza, bila falsifikovana djelimično falsifikovanjem u bukvalnom smislu te riječi, a djelimično nametanjem narodu sredstvom oružane sile onih odluka o oblicima i sistemu državnog i društvenog uređenja, koje su samo u interesu povjerioca.

Nikola Pašić, jedan od »neimara savremene Evrope« (tako kaže grof Sforza), koji je bio samo »eksponent jedne politike zapadnoevropskog kapitalizma na Balkanu, u svrhu održanja vlasti i uticaja u projektovanoj državnoj zajednici Južnih Slavena, stavio se potpuno u službu toga kapitalizma i postao slijepo oruđe

u izvršenju njegove volje. Koristeći se već odavno izraženom voljom Južnih Slavena da stvore jednu državnu zajednicu u ovom dijelu Evrope, koji zapravo znači most između Sovjetske unije i zapadne Evrope, on je pribiegao sredstvu izigravanja te narodne volje, da bi spriječio ostvarenje onakve državne zajednice, za kakvu bi se sam narod odlučio. Uglavnom, trebalo je stvoriti državu, koja će moći da plati sve troškove rata povjeriocu i koja će biti rentabilna pijaca za investiciju kapitala, a osim toga, što je ne manje važno, koja će na Balkanu vršiti ulogu žandarmerijske stanice prema »crvenoj opasnosti« iz Rusije, te tako bditi nad bezbjednošću zapadnoevropskih kapitalističkih država. Kao što se ni jedno djelo kapitalizma ne može trajno učvrstiti, a naročito kad su u pitanju djela, koja se održavaju sredstvom oružane sile manjine nasuprot neorganizovanoj ili nedovoljno organizovanoj sili većine, tako se ni neimarsko djelo Nikole Pašića nije moglo definitivno osposobiti za napredan i normalan život.

Srbija, koja je iz rata izašla sa mnogobrojnim obavezama, među kojima je od naročite važnosti zaduženje u iznosu od preko 7.500 dinara po jednom stanovniku, morala je biti osposobljena da udovolji svojim obavezama i da plati dugove. Iznurena u tri rata, a i inače mala i siromašna, ona sama nebi nikad mogla da udovolji svojim obavezama a još manje da postane ono, što je trebalo njenim finansierima da od nje naprave. Pašić je tražio i dobio mandat da pod nadzorom svojih povjerioca organizira jednu jugoslavensku državu na Balkanu, koja će primiti na sebe obaveze i dužnosti Srbije. Povjericima nije bilo važno kako i kojim metodama će Pašić izvršiti ovaj posao; oni su vodili računa o tome, da se taj posao izvede sa rezultatom, koji će zadovoljiti njihove interese i obezbijediti ono što su žrtvovali u ratu.

Da uđu u sastav države Južnih Slavena, dolazili su u obzir osim Slovenaca, Hrvata i Srba još i Bugari. Stari bugarofil. Pašić, odmah je odbacio ideju o ujedinjenju sa Bugarima, ma da je ona mogla po svršetku rata, u kojem je Bugarska pobijeđena, da bude ostvarena. Bugari

su u toku rata bili na strani centralnih sila. Međutim, jedna znatna većina bugarskog naroda bila je moralno na strani Rusije i saveznika. Ideju o ujedinjenju Južnih Slavena taj dio naroda bi prihvatio sa oduševljenjem. Da je došlo do ujedinjenja, odgovornost za njen ulazak u rat na strani centralnih sila svalila bi se na Ferdinanda Koburškog i njegove neznatne pristalice, a bugarski narod bi pod jednom oreolom časti skinuo sa sebe klevetu da je htio bratoubilački rat sa bratskim slavenskim narodima. On bi bio u istom onom položaju, u koji su došli slavenski narodi iz Austro-Ugarske, koji su također ratovali protiv saveznika, prisiljeni svojim službenim vodstvom, koje je htjelo rat ne po želji naroda, nego po želji svojih gospodara iz Beča i iz Berlina. Da je do tog ujedinjenja došlo, a moglo je doći sa manje krvi i teškoća, nego što je došlo sa drugim narodima, danas ne bi bugarski narod snosio teške posledice u ratu pobijedenoga i za djelo rata okrivljenoga, nego bi u tom pogledu bio u istom onom međunarodnom položaju, u kje su Česi, Slovaci, Hrvati, Slovenci itd. Ali do ujedinjenja sa Bugarima nije došlo. Zašto?

Kao pobijedeni u ratu Bugari su trebali da plate ratnu štetu saveznicima, koja im je nametnuta kao krivcima za rat. Stoga nije bilo moguće da im se nametne obaveza da učestvuju u plaćanju dugova, koje je Srbija imala da plati kao saveznica u ratu protivu tih istih Bugara i njihovog saveznika, jer bi njen udio u ovom plaćanju bio nesumnjivo manji od onoga što je imala da plati kao krivac za rat. Taj je momenat odlučio da zapadnoevropske sile ne dopuste ujedinjenje sa Bugarskom. — Drugi momenat, mnogo je karakterističniji od ovoga. Da je došlo do ujedinjenja sa Bugarima, ma da su oni pravoslavni i bliži Srbima, oni ne bi nikad u ovoj državi podupirali Pašićevu politiku, niti bi pristali da plate njegove račune. Srbija bi se našla između Bugara, Crnogoraca, Hrvata i Slovenaca u znatnoj mjeri, te ne bi mogla garantirati da će izvršiti svoje obaveze prema povjeriocima. Da s Bugarima stvori jednu konfederativnu državnu zajednicu nije imala računa, jer u tom slučaju Pašić ne bi mogao da po volji raspo-

laže njenim imanjem, a kao član jugoslavenske državne zajednice Bugarska ne bi više bila država osuđena zbog odgovornosti za rat. Pašić pak nije se rukovodio načelom slobodnog samoopredjeljenja naroda, ali mu je bilo naročito stalo do toga da svaka njegova odluka o daljoj sudbini pojedinih naroda dobije barem prividne sankcije sa strane tih naroda. Budući da su te sankcije dobivene u nekim slučajevima i putem očiglednog i neprikrivenog nasilja, držeći se istog principa, a možda sa manje napora, mogla je biti sa strane bugarskog naroda sankcionisana odluka i o ujedinjenju Bugarske sa ostalim zemljama Južnih Slavena, a da se pri tome Pašiću može mnogo manje i sa manje obravdanosti prebaciti, nego što mu se prebacuje za način izvršenja ujedinjenja sa drugim pokrajinama i zemljama. Kad je Aleksandar Stambolijski došao u ime bugarske vlade da pregovara za ujedinjenje, njega je radikalni režim jednostavno otjerao ne htjevši ni da čuje o tome, ma da je ovoj nudio mal te ne carte blanche za ujedinjenje. Iz ovoga proizlazi nesumnjivo da Pašiću i njegovim doglavlancima nije bilo stalo do stvaranja jedne jake i mirne države na Balkanu, u kojoj bi ujedinjeni narodi našli onaj mir i ono blagostanje, koje pruža veća zajednica, već mu je bila glavna i jedina briga da stvori što sposobnijeg i što rentabilnijeg izmečara svome povjeriocu sa zapada.

U pitanju ujedinjenja ostalih zemalja Južnih Slavena Pašić je bio načisto, i to unaprijed, s tim da nova država mora biti centralistički uređena, a sva vlast da mora biti u rukama njegove stranke. Da je dopustio da se te zemlje legaino ujedine, slobodnom voljom svojih naroda, i putem specijalnih ugovora, kojima bi bio reguliran njihov međusobni odnos u zajednici, ne bi nikad došlo do centralističke države pod vlašću Pašićeve stranke, a to bi značilo nespunjenje obaveza prema zapadnoevropskom kapitalizmu. Da je Pašić htio centralističku državu da stvori zato, što se u njoj jače ispoljava jedinstvena volja i snaga i lakše dolazi do međusobne razmjene dobara i uzajamne pomoći, on bi se morao rukovoditi primjerom Italije i Njemačke, koje su

postale nakon ujedinjenja centralističke po principu: prvo sloboda, onda samostalnost, pa ujedinjenje, ali njemu do toga nije bilo stalo.

Centralizam pod vlašću radikala značio je i znači stalnu nacionalnu borbu unutar zemlje i ugnjetavanje podvlašćenih naroda. Na izborima za prvu ustavotvornu skupštinu, koji su provodeni u sjenci ratnih bajuneta i pod strogom kontrolom oružanih trupa, pokazalo se da socijalističke partije imale ogromnog uspjeha. Klasni proleterski pokret bio je uhvatio velikog maha u čitavoj zemlji. Do uspjeha ovoga pokreta moglo je doći blagodareći izgledu da je nacionalno pitanje riješeno u smislu Vilsonovih uslova mira o pravu samoopredjeljenja naroda. Centralistički režim je stavio komunističku stranku izvan zakona, te je ona tim postala ilegalna, a da ju i kao takvu onemogućiti brže boje je donet vidovdanski ustav (1921), koji je protivu volje naroda u odsustvu većeg dijela njegovih predstavnika oktroisao centralizam. Ovaj ustav donijele su u glavnom srbijanske stranke (radikali i demokrati). Vidovdanski ustav je onemogućio klasni proleterski pokret kao politički na taj način, što je sve narodne snage angažovao u borbi za nacionalno oslobođenje od vlasti beogradskog kapitalizma, koji je vladao pod firmom Pašičevih radikala. Centralizam je, dakle, bio najefikasnije sredstvo za suzbijanje klasnog proleterskog pokreta, kao najopasnijeg po interese kapitalizma. Osim toga centralističko uređenje države omogućuje Srbiji da dođe do potrebnih sredstava da plati svoje povjerioce iz vremena rata.

Socijalistički pokret u Jugoslaviji bio je za centralizam samo u principu, jer je pretpostavljao da će nacionalno pitanje biti povoljno riješeno. Ostale stranke, osim srpskih radikala i demokrata, bile su ili za autonomističko ili federalističko uređenje države. Ukidanje vidovdanskog ustava (6. I. 1929) značilo je priznanje da se dalje ne može centralizam održati ni sredstvom sile, kako je do tada održavan. A da se spase ono zbog čega je on uspostavljen pribjeglo se proučavanju jedne druge osnove za državno uređenje. I sa strane radikala i

sa strane demokrata nametnuta je ideja o trijalističkom uređenju države obzirom na tri naroda: Slovence, Hrvate i Srbe. Priznajući posebne narodnosti Slovence, Hrvatima i Srbima iverci vidovdanskog ustava su javno priznali da su nasiljem održavali vlast za 17 godina od ujedinjenja stojeći na stanovištu lažne i protunaučne teze o postojanju jugoslavenske narodnosti. Da spasu rezultate centralizma i ono što on donosi, odlučili su da prihvate trijalizam, t. j. da državu organiziraju na tri jedinice: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju.

Trijalizam ne znači rješenje nacionalnog pitanja u ovoj zemlji. Dok se Slovenija može strogo ograničiti od Hrvatske, dotle je Hrvatsku nemoguće ograničiti od Srbije. Ma gdje da se postavi granica između Hrvatske i Srbije to bi značio povod za stalna trvenja, građanske ratove i tredentu. A postavljanje ove granice, kad nije prirodno određena, bilo bi izvršeno u korist onoga ko bude momentalno raspolagao većom silom, a na štetu onoga drugog. U tome bi bila sačuvana klica nezadovoljstva i trajnog nastojanja za reviziju granica.

No, ne nalazi se samo u tome poteškoća za trijalističko uređenje države. Nacionalno pitanje ne pojavljuje se kod nas samo kao pitanje Hrvatsko, Slovenačko i Srpsko. Ono se javlja i kao pitanje Vojvodansko, Makedonsko, Crnogorsko itd. Rješenjem našeg državnog problema na bazi trijalizma ova pitanja ne bi bila riješena, već njihovo rješenje pogoršano i otežano. Zagovaračima trijalističkog uređenja države cilj je da ostave otvoreno nacionalno pitanje, kao najjaču branu isticanju klasnog, jer klasna borba znači otvoren rat kapitalizmu, čiji su oni agenti i branitelji.

U najnovije vrijeme šef srpske demokratske stranke, Ljuba Davidović, istakao je na dnevni red pitanje grupiranja državnih pokrajina oko četiri centra: Beograda, Sarajeva, Zagreba i Ljubljane. Umetanje Sarajeva kao četvrtog centra znači pokušaj da se stvori jedna prelazna zona između Srbije i Hrvatske, u kojoj bi mogle da se izmire suprotnosti, koje postoje između ova dva naroda. Međutim, razlozi, koji ratuju protiv trijalizma, u isto vrijeme ratuju i protivu četvornog sistema.

Prema tome, ne centralizam, ne trijalizam i ne četvorizam! A šta onda? — Organizovanjem državne zajednice na bazi podjele na nacionalno-istorijske i kulturno-političke individualitete, koji osim svojih političko-istorijskih imadu i prirodne ekonomske granice, otklonile bi se sve nacionalne borbe i time konačno riješilo nacionalno pitanje u ovoj zemlji. Takva podjela, koja bi bila izvedena po želji samoga naroda dotičnih zemalja, značila bi najsnažniji udarac kapitalističkom imperijalizmu, jer bi skidanjem nacionalnog pitanja s dnevnog reda bilo istaknuto pitanje društvenog uređenja i regulisanja međusobnih odnosa. Svaka od tih zemalja mogla bi da bez oslonca ili uticaja druge lako i brzo zavede na svojoj teritoriji ono uređenje, koje joj najbolje konvenira, što joj u centralistički uređenoj zemlji nije moguće, jer biva preglasavana od drugih zemalja. Sve ove zemlje treba za zajednicu da vezuje, ne platonška ljubav i sila, nego nahodjenje da je u tome njihov interes, interes njihove bezbjednosti, prosperiteta i slobode. Njihova borba za pravo samoopredjeljenja i samoupravljanja zapravo je borba protivu kapitalizma, a to znači borba za slobodu, za ravnopravnost i pravu demokraciju. Ovoj se njihovoj borbi suprotstavlja nasilje kapitalističkog imperijalizma.

Danas postoji u čitavoj državi jedno unificirano društveno uređenje, čija nam je suština poznata. Zapišimo se, bi li se ono moglo održati kada bi svaka teritorijalna jedinica države mogla da nezavisno od druge odlučuje o svojoj sudbini i svom društvenom uređenju? — Odgovor je u svakom slučaju negativan — ne! Uzmi-mo da, na primjer, u Crnoj Gori postoji u najvećem dijelu naroda utvrđeno i konačno prihvaćeno jedno određeno mišljenje o formi (unutrašnjoj) države i uređenju društvenih odnosa. Danas, dok je Crna Gora samo jedan neznatan izborni okrug u državi, ta volja ne može da dođe u zajedničkom narodnom predstavništvu do potpunog izraza, a još manje do zadovoljenja, jer njeni nosioci bivaju redovno preglasavani. Na slučaj da bi Crna Gora mogla da sama odlučuje o svojoj sudbini u pitanju svog državnog i društvenog uređenja, bila bi

odlučna volja većine njenog stanovništva. U centralističkoj državi odlučna je volja većine čitave države (u slučaju kad bi postojala idealna demokratija), a u našem slučaju nije odlučna ni volja te većine, jer zemlja ne počiva na osnovama parlamentarne demokratije. Odlučuje volja jedne manjine, koja je silom uzurpirala vlast i drži ju već 17 godina u svojim rukama nasuprot skoro jednodušne volje naroda.

Očekivanje da naš državni problem bude riješen odozgo ili izvana posledica je jedne naivne, ali velike zablude. Ono se odražava pretpostavkom da moćnici odozgo i spolja idu za tim da zadovolje aspiracije širokih masa. Narod se u svojoj borbi za slobodu i ravnopravnost ne može nadati p o v o l j n o m uspjehu u dogledno vrijeme, jer mora računati sa silama ugnjetača i eksploatatora, a računati sa njihovim otporom ne znači drugo nego na izvjesnoj skali uspjeha u borbi napraviti kompromis i momentalno zastati dok se ne prikupe nove sile za dalju borbu. Otpor naroda, koji bi bio dan eksponentima zapadnoevropskog kapitalizma naišao bi na jednu snažnu reakciju. Uspoređena sa snagom te reakcije snaga narodnog otpora odnijela bi samo jednu relativnu pobjedu i dobila potrebnu osnovu za vođenje dalje borbe. Kad je to tak o — šta bi tek učinio kapitalistički imperijalizam kada bi narod odustao od davanja otpora njegovim nastojanjima? On bi učinilo samo ono čime bi njegova vlast bila još jače učvršćena.

U odlučnom momentu, kada narodu bude dopušteno da rješava o obliku svoje države, kao prikratitelj njegovih prava i sloboda pojavice se zapadnoevropski kapitalizam, čiji je izvršitelj volje i eksponent beogradski kapitalizam sa svojim organima i agentima. Narod će imati da se bori za svoju slobodu sa ovim eksponentom. Od snage, koju u toj borbi bude utrošio zavisice veličina i solidnost ostvarenog djela. Eventualnim poremećajima u Evropi, do kojih može dovesti rat lažnja protivu demokratije i slobode naroda, može se pojaviti prema Jugoslaviji kao nosilac i čuvar kapitalističkih interesa i neka druga sila, a ne Francuska, ali

tim se u suštini stvar nije promijenila niukoliko. Mi ćemo imati da se bismo sve dotle dokle god ne uspijemo da se oslobodimo do te mjere, da možemo odlučivati o svojoj sudbini. Ko će biti izvršitelj volje zapadnoevropskog kapitalizma prema nama, nije važno tako kao što je važno da ćemo imati da izdržimo borbu sa njim i njegovim poslodavcem.

Crnogorci su za to, ne samo da se očuva jedinstvo jugoslovenske države naprama vani, nego da u njen sastav uđu i one zemlje, koje po svojim nacionalno-političkim težnjama gravitiraju zajedno s njom jednoj zajednici. Ideal Crnogoraca bio je oduvijek da se stvori jedna snažna država južnih Slavena, a po mogućnosti da se ostvari i ideja balkanske konfederacije. Ostajući vjerni tom svom idealu, oni smatraju jednom istorijskom tekovinom ostvarenje jugoslovenske državne zajednice. Oni su se odrekli i prije ujedinjenja (1918) svoje posebne državne individualnosti, ali u korist zajednice južnoslovenskih zemalja, a ne u korist pojedinih od njih ili pak pojedinih partijsko-političkih organizacija, koje su eksponent zapadnoevropskog imperijalističkog kapitalizma. Borba, koju će Crnogorci voditi u budućnosti, kretaće se u smjeru borbe za ostvarenje onog oblika jugoslovenske države, koji će omogućiti i garantovati maksimum slobode i ravnopravnosti udruženim zemljama. Pripisivati Crnogorcima separatizam, ne znači drugo, nego im poricati da oni nikad nijesu bili raspoloženi za zajedničku državu južnih Slavena, nego da im je ova, kakva jest, nametnuta silom oružja. Jer da su oni bili ili htjeli biti separatisti, ne bi se nikad odrekli svoje posebne državne individualnosti, a nje se nijesu odrekli 1918, nego mnogo ranije. Negativno djelovanje centralizma na odbranu državne cjeline, međutim, može da u krajnjim konsekvencama izazove separatističke težnje, jer centralizam po pravilu hrani separatizam, ali ni tako nastali separatizam ne bi se dugo razvijao: samo donde dokle bi se došlo do mogućnosti da se može stvoriti ujedinjena država slobodnom voljom udruženih zemalja. To znači da bi i te separatističke težnje nužno morale da se pojave kao reakcija na onemogućavanje države slobodnih zemalja južnih Slavena.

BALKANSKI RAT

Oslobodilačka misija Crne Gore. — Rad na uniji sa Srbijom.

Crna Gora je obilježavala plan svojih nacionalno-političkih pretenzija nesakriveno sve od svršetka zadnjih ratova sa Turcima, pa do 1912. Prilikom aneksije Bosne i Hercegovine (1908), kada je Srbija morala da odobri taj nasilnički akt Dunavske monarhije (a tražila je kompenzacije radi povrede svojih interesa), Crna Gora je izazvala koncentraciju austro-ugarskih trupa duž svoje granice, jer je bila i sama, povodom aneksije, prekršila odredbe, aneksijom povrijeđenog, berlinskog ugovora tim, što je oslobodila svoje primorje austro-ugarske kontrole. Kralj Nikola je tada pjevao u ime anektiranih zemalja na poznati pozdrav rimskih robova, koji su se, osuđeni, spremali u smrt:

Ave Caesar, morituri te salutant!

Na drugu stranu, ka istoku, on je svoje težnje preciznije formulirao:

Onam, onamo! Da vidu Prizren!

Ta to je moje — doma ću doć.

Starina mila tamo me zove —

Tu moram jednom oružan poć!

A kad je izbio balkanski rat (1912) on je u proglašenju na narod pozvao ga u rat za oslobodenje Starosrbijanaca i Malesije, koja se bori za ujedinjenje sa Crnom Gorom.

Inicijativu za ovaj rat, koji je vođen pod parolom: Balkan balkanskim narodima! Oslobodenje balkanskih naroda od Turaka!, dalo je, po odobrenju Petrograda, Cetinje.

Dolaskom Mladoturaka na vlast (1905) bilo je u izgledu da će se u Turskoj izvesti znatne reforme i poboljšati stanje porobljenih naroda. Tim bi se turska vlast još više ucvrstila na Balkanu, a do oslobodilačke akcije bi teže došlo, budući da se stanje naroda popravlja. Crna Gora je stajala na stanovištu, da sa Turskom treba odmah obračunati i ne dati joj vremena, da se konsoliduje. Zato je izdašno pomagala mašinske pobune protiv Turaka u susjednoj Albaniji. Beogradska »Politika« pisala je tada opširno protivu rješenja Vaseljenskog patrijarha da za mitropolita prizrenskog postavi Crnogorac, dra Gavriila Dožića:

»Dok je austrijska diplomacija pomagala svom silom megalomanske težnje crnogorskog vladara, potpomagala je Dožićev izbor samo zato što je protivustavljen kandidatu srpskoga naroda« (28 IV 1912).*

Tada se, dakle, u izvjesnim krugovima smatralo da su crnogorske operacije u sjevernoj Albaniji djelo Austrije. Međutim, kako ćemo posle vidjeti, Austrija je bila ta, koja je silom omela Crnu Goru da izvede do kraja svoj ratni plan u pogledu Skadra i Albanije. »Politika« je i dalje pisala protivu Crne Gore:

Danas, kada je, zbog armatskog ustanka, stanje na Balkanu vrlo kritično i vrlo opasno, Crna Gora preuzima izvesne operacije prema Turskoj ne samo bez ikakvog sporazuma sa Srbijom, već i ne obavještavajući se o mogućnosti kakvog zajedničkog rada. Ispadi, koje pod takvim okolnostima Crna Gora čini na svojoj granici prema Turskoj, pre će koristiti našem zajedničkom neprijatelju nego nama« (26 IV 1912).

Za razumijevanje ovakvog stava uglednog beogradskog lista prema akciji Crne Gore uoči balkanskog rata, potrebno je navesti šta o tome piše predsjednik srpske kraljevske Akademije nauka i profesor beogradskog univerziteta, dr. Jovan Cvijić:

»Srbija tih godina po savetu velikih sila i po svojoj volji, vodila je turkotilsku politiku, nadajući se da će tako moći popraviti stanje svojih sunarodnika i doći do Dunavsko-Jadranske

*) Tada za »Politiku« i njene inspiratore Crnogorci nijesu bili srpski narod niti Dožić Srbin!

željesnice, koja bi bila i Turskoj od koristi.« Cvijić dalje piše: »Od strane Srbije taj rat s Turskom nije naročito predviđan, niti se smatralo da će tako brzo izbiti, nije izazivan, i Srbija je sada bila primorana da uđe u rat... Nepravedno bi, dakle, bilo misliti da... je naročito Srbija želela rat s Turskom a tout prix« (»Balkanski rat i Srbija«, Beograd 1912).

Stvarajući povod za rat na Balkanu Crna Gora je prvo uvukla u savez Grčku, na onda Bugarsku i naizad Srbiju. »Politika« je pisala (22. V. 1913) i o tome, kako je došlo do ratnog saveza na Balkanu, ovako:

»Ugovor između Bugarske i Crne Gore sklopljen je pre potpisa Grčko-Bugarskog ugovora. Kao što je predviđano ta transakcija pokazala se kao najlakša u celom preduzeću. Sredinom aprila 1912 dr. Danev i gg. Todorov i Rizonov imali su intervju sa crnogorskim ministrom predsjednikom u Beču, kuda je on pratio kralja Nikolu, pri njegovoj zvaničnoj posjeti Franji Josipu. Sporazum je tu na licu mjesta uglavljen. Docnije kralj Nikola je ratifikovao taj aranžman, izjavljujući da je gotov, da sam na svoju ruku otpočne borbu, pod uslovom, da mu se Bugarska i njeni saveznici pridruže u roku od mesec dana.«

Međutim, kralja je pratio u Beč dr. Tomanović, koega »Politika« naziva »zločlasnim austrofilom«, a za koega je sama javila 7 juna 1912 da je njegova vlada pala u vezi sa kraljevim povratkom iz Beča! Danas je svakome jasno da Austrija nije imala interesa da balkanski narodi, pod protektoratom Rusije, ruše otomansko carstvo. Predsjednik bugarske vlade, Gešov, u jednom svom telegramu označue kao inicijatora balkanskog saveza, ne vladu Tomanovićevu, nego Martinovićevu. Nakon što je Crna Gora objavila Turskoj rat Gešov telegrafira Martinoviću:

»Da dobar i srećan početak kruniše djelo, za koje prva inicijativa uveliko pripada Vašoj ekscelenciji i Ministarstvu kome ona predsjedava (5 X 1912).

Prva glavna etapa crnogorskog osvajanja trebala je da bude zauzimanje Skadra, koji je bio veoma tako utvrđen i zaštićen. Neko vrijeme uz crnogorsku vojsku, koja se ovdje skoro trepolovila, borila se za osvojenje Skadra i srpska vojska, ali — kako je Austrija sa još nekim silama bezuslovno zahtijevala da se Skadar ne

osvaja, nego da ostane za Albaniju, koja se imala obrazovati kao država pod protektoratom Austrije, — srpska vojska je morala napustiti opsadu Skadra, ostavivši same Crnogorce. Tada je kralj Nikola službeno izjavio poslanicima velikih sila da će abdicirati na presto ako velike vile budu upotrebile silu da spriječe Crnu Goru u bombardovanju Skadra. U isto vrijeme on je dao poslanicima na znanje da će se Crna Gora u tom slučaju prisajediniti Srbiji. Predsjednik njegove vlade, general Martinović, izjavo je: »Za Srbiju je izlazak na more životno pitanje. Ona ga je svojom hrabrom vojskom oživotvorila i umjeće da ga zadrži. U tom će Srbija kod svojih saveznika naći jednodušnu pomoć i obranu«, a nakon odlaska srpske vojske ispod Skadra dodao je ovoj izjavi:

»Crna Gora je odlučila da se bori za svoju čast. Kralj Nikola je svečano izjavio da će popustiti samo pred materijalnom silom i misli da održi svoju riječ, prkoseći evropskim silama do krajnjih granica«. —

Crnogorska vojska je sama osvojila Skadar, ali je on morao biti predat posle kratkog vremena jednoj međunarodnoj posadi, jer su austro-ugarske trupe bile koncentrirane na crnogorskoj granici i svakog časa su mogle upasti u zemlju. Crna Gora je dobila samo veći dio Metohije i Sandžaka, a izgubila Skadar i sjevernu Albaniju ne mogavši dobiti za Srbiju izlaz na more. Granice između nje i Srbije spojile su se, te se po završetku rata pitanje njihovog ujedinenja, a naročito nakon nepovoljnog rješenja skadarskog pitanja, samo nametalo.

»U želji da otvori put događajima, koji su morali da se zbude, i da otkloni po mogućnosti sve prepreke, tadašnja crnogorska vlada ne rukovodena nikakvom primišlju, a ubijedena da je pravo ujedinenje moguće samo ako se bude izvodilo postepeno, u etapama, u neku ruku evolucionistički, predložila je, u zimu 1913 srbijanskoj vladi, da se Crna Gora i Srbija približe, stvaranjem međusobne unije u političkim i finansijskim poslovima« (Plamenac).*)

*) »Nova Evropa«, br. 10—11, 1926.

Novi crnogorski opunomoćeni ministar u Beogradu, Lazar Mijušković, koji je svoju dužnost nastupio novembra 1913, otpočeo je odmah razgovore s Pašićem. Razgovori su vođeni u potpunoj tajnosti, tako da je za njih znao najmanji broj ljudi sa obje strane. Pašić je na predlog o razgovorima odgovorio:

»Ako bi kralj Crnogorski i njegova vlada izašli sa nekim predlogom, mi smo vazda gotovi da mu se najiskrenije odazovemo«. Uz to je napomenuo da

»Kad bi se po tome poslu pristupilo, trebalo bi da oba kralja rade najpovjerljivije na njemu, sa što manje ljudi, da se stvar ne bi predala javnosti i izazvala nepredviđene smetnje i teškoće kako iz unutrašnjosti, tako i sa strane.«

Između Pašića i Mijuškovića postignut je sporazum na kojoj bazi bi trebalo voditi razgovore, a ta baza — po Pašićevom predlogu — bila je: prvo da se garantuje potpuna ravnopravnost obje dinastije i države. Zatim su se složili da obje države bi trebale da imaju zajedničku vojsku, spoljnu politiku, finansije i komunikaciju »uz očuvanje načela nezavisnosti i prestiža obje dinastije i države, koje su potrebite srpskom narodu, a sve to dovesti u sklad sa opštim narodnim interesima, njegovim budućim razvijanjem i napretkom«. Ruski poslanik u Beogradu, Hartvig, kad je upoznat sa ovim radom, odobrio ga je i pohvalio u cjelosti u ime svoje vlade.

Unionistički pokret je u Crnoj Gori hvatao sve većih razmjera, nezavisno i bez uticaja kralja i vlade, za čiji se rad u narodu nije ni znalo. Beč je budno i zabrinuto upirao pogled u ovaj pokret, gledajući u njemu sigurnu opasnost za svoje interese i preduzete planove na Balkanu. U Narodnoj skupštini na Cetinju održao je 23 februara 1914 dr. Sekula Driljević jedan govor uz predlog skupštinske adrese kao odgovor parlamenta na prestonu besjedu. Braneci svoju ideju o uniji Srbije i Crne Gore prvo, kao najaktuelnijim u tim časovima, ekonomskim razlozima, on naglašuje da:

»Crna Gora mora smatrati jednim od glavnih uslova za svoj

ekonomski razvitak spoj svoga primorja sa Srbijom željezničkom prugom»

čime bi se izvršio ekonomski preporod u životu čitave države.

»Ta velika mogućnost našega kulturnoga i ekonomskoga preporoda leži u carinskoj, vojnoj i diplomatskoj uniji između Crne Gore i Srbije. U tim unijama ja nalazim jedini izvor našega narodnoga blagostanja, smatrajući ih prirodnom ekonomsko-političkom posljedicom teritorijalnoga spajanja srpskih kraljevina i nužnom nagradom krvavih ratnih napora Srpskoga naroda». Rezimirajući svoj govor, on je energično zaključio da: »Unije su kamen temeljac našega ekonomskoga, kulturnoga i političkoga preporoda; one moraju biti isključiva osnova našega budućega državnoga i društvenoga života». Naposljetku je dao predlog svoje adrese Kruni, u kojem kaže, između ostaloga, ovo: »Gledajući u pomenutim unijama jedino stvarno jamstvo za ekonomski i kulturni procvat Crne Gore, narodno predstvištvo očekuje od vlade Vašeg Veličanstva, da će mu u najkraćem vremenu podnijeti na rješavanje ugovore o istima i tim izići ususret kako jednoдушnom zahtjevu Srpskog naroda, tako i pravilno ocijenjenim interesima Crne Gore». —

Iako su vlada i skupštinska većina po njenom predlogu, odbile predlog adrese dra Drljevića, jer su razgovori o uniji bili u najživljem toku, o čemu skupština nije mogla biti javno obaviještena, da se ne bi stvar u začetku kompromitovala, za nju je glasalo još šest poslanika i ona se u hiljade primjeraka, zajedno sa govorom, rasturala po cijeloj državi, te je u narodu stvoreno povoljno raspoloženje za predstojeće radnje, koje su — u pogodnom momentu, kad izađu iz kritične faze — trebale da budu otkrivene. Beč je vidio da će se, nasuprot njegovim diplomatskim uspjesima na štetu Srbije i Crne Gore, stvoriti ipak od njih jedna unija, kao prepreka nađiranju Austro-Ugarske na jugo-istok, kuda su bili upućeni tada njeni planovi. Unija između Srbije i Crne Gore bila bi bezuslovno uperena protivu Habzburške monarhije. Nečijom indiskrecijom za ove pregovore saznaju Beč i Berlin, te su se u Beču duhovi toliko uzrujali, da je grofu Sapariju, austro-ugarskom poslaniku u Petrogradu poslato uputstvo da izvijesti Sazonova, da, u slu-

čaju da dođe do ujedinitenja između Srbije i Crne Gore Austro-Ugarska ne bi ostala miran posmatrač, budući da njeni jadranski interesi ne dopuštaju nikakovu promjenu u odnosu sila. Kad je ovo Sazonov dostavio Hartvigu (5. III. 1914), ovaj ode Pašiću i preporuču krainu opreznost u ovoj stvari, a kasnije (7. jula) savjetuje odlaganje pregovora radi umirenja Beča.

U tim kritičnim momentima kralj Nikola je uputio kralju Petru jedno svojeručno pismo, u kojem je stajalo ovo:

»Mi smo obojica ljudi u godinama, te nam dužnost nalaže da naš narod i naše nasljednike ostavimo nakon nas na jednoj tvrdoj podlozi za njihov život, za njihovu bezbjednost i za očuvanje našliedstva, koje im ostavljamo, kako bi tim načinom lakše mogli pristupiti ostvarenju ostalih nacionalnih zavjeta. Što skoriji naš sporazum u tome pravcu bio bi koristan objema stranama. Priteka je potreba saglasiti se na temelju nezavisnosti i jednakopravnosti naših država i dinastija u obilježanju dužnosti prema zajedničkom zadatku u vojničkom, diplomatskom i finansijskom polju.« Dalje: »Ne samo naš narod iz Srbije i Crne Gore sporazumu će se tome obradovati, nego i ona još neoslobođena braća srpska, pa i cijelo Južoslavstvo, i, u nadl jedne opšte zajednice, dušu će mu krljepiti.«

Prema ranijem Pašićevom obećanju kralj Petar je odmah odgovorio na ovo pismo (20. III.—2. IV. 1914) uglavnom prihvatajući predlog kralja Nikole. U njegovom pismu stoji:

»Razmišljajući posle naših slavanih ratova o položaju Crne Gore i Srbije, koje danas ne deli tuđin — hvala neka je Gospodu i braćim njihovim snovima, — sam sam dolazio na misli kojima je prožeto Vaše Veličanstvo.«

U glavnom, predlog kralja Nikole u celosti je prihvaćen i svaka njegovu misao potvrđena sem jedne, a ta je: da će se uniti sem Srbije i Crne Gore obradovati i »ona još neoslobođena braća srpska, pa i cijelo Južoslavstvo, u nadl jedne opšte zajednice«. Time je pitanje unije bilo ograničeno na samo rješavanje međusobnih odnosa i materijalnih potreba dviju kraljevina.

Za vođenje ovih pregovora bili su određeni Pašić i Mijušković. Kako je uskoro izbio rat, Pašić je predložio

Mijuškoviću da se pregovori prekinu do završetka rata, kada će se — ako dođe do diobe Habzburške monarhije — nastaviti pod povoljnijim okolnostima. On je bio mišljenja da bi bilo korisnije da se pojave dvije zasebne srpske države sa zasebnim zahtjevima, koje bi odvojene — po zaključkumira — a pri diobi Monarhije, mogle svaka za sebe više dobiti.

Tako je Svjetski rat omeo stvaranje unije između Srbije i Crne Gore.

Pašić snuje...

CRNA GORA U SVJETSKOM RATU

**Kako je Crna Gora ušla u rat? — Ponuda mira Austriji.
— Zašto crnogorska vojska nije izvedena iz zemlje? —
Ko je kriv za katastrofu crnogorske vojske?**

Cinjenica da je Crna Gora po svršetku svjetskog rata od saveznika tretirana kao jedna obična neprijateljska provincija, koja je imala da se prisajedini ujedinjenoj državi, branjena je i opravdavana ovim razlozima: 1. Službena Crna Gora je bila prisiljena, da uđe u rat, sa strane javnog mnjenja i naroda, inače bi ostala, da toga pritiska nije bilo, neutralna; 2. Crna Gora je separatno vodila pregovore o miru u toku rata sa neprijateljem; 3. Crna Gora nije izvela svoju vojsku izvan zemlje (kao Srbija), da bi s njom mogla stati na stranu saveznika.

Koliko su tačni ovi zaključci, koji se još u izvjesnim krugovima uporno održavaju, mi ćemo utvrditi na temelju službenih podataka i dokumenata, čime ćemo opravdanje saveznika za ovakav stav prema Crnoj Gori potpuno obesnažiti. O ovim pitanjima još nijesu objavljeni svi dokumenti, ali po onima, koji su objavljeni, može se potpuno tačno utvrditi kakva je uloga Crne Gore bila u Svjetskom ratu. Mi ćemo se, međutim, ograničiti samo na pobijanju ove tri tvrdnje, kojima se motivira postupak prema Crnoj Gori (nakon završetka rata) zbog kojeg je ona zapala u bijedu i u poniženje, u kakvim se sada nalazi na sramotu nauke i civilizacije, u ime kojih se nju ugnjetava i blati.

U svome djelu «Nova Srbija i Jugoslavija», piše Durđe Jelenić ovo:

«Na prvi glas o napadu Austro-Ugarske na Srbiju u Crnoj Gori se uzbuđi ceo narod. Pod uticajem javnog mnjenja i jednodušnog glasa naroda kralj Nikola беше prinuđen da i sam odmah objavi rat Austro-Ugarskoj...» —

Dakle kralj Nikola nije svojevolumino, na inicijativu vlade i svoju vlastitu, objavio rat, nego da je na to prisililo javno mnjenje, glas naroda! — Tako tvrdi gospodin Đurđe Jelenić.

Učestvujući u polemici između Petra Pešića i Rad. Bojovića u »Pravdi« (1925) današnji naš ministar na strani Jovan Đonović, napisao je u istom smislu za kralja i vladu Crne Gore ovo: »Moralno prisiljeni masom ušli su odmah u rat«. Tim se i on složio sa Jelenićem u pitanju da su kralj i vlada bili protivu rata, a da ih je narod prisililo da u rat uđu.

Član tadanje crnogorske vlade, Savo Vuletić, dao je na ove klevete odgovor^{*)}, u kojem je rekao sljedeće:

»Kada se na Cetinju saznao tekst Austro-Ugarske ultimativne note, predate Srbiji 10 jula (s. k.) 1914 g., bilo nam je jasno, da se spor, nastao pogibijom Franca Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu, neće svršiti mirnim putem. Notom se bilo brutalno nasrnulo na nezavisnost jedne države i nije dopuštalo dostojanstvo njeno i njenog naroda, da se uslovi u njoj izneseni u svemu prihvate. Prema tome već se crnogorska vlada pripremala za događaje, koji bjehu u izgledu za najkraće vrijeme. Sjutradan pošto je rečena austro-ugarska nota u Beogradu primljena, tj. 11 jula, dobila je crnogorska vlada od svog beogradskog poslanika, g. Lazara Mijuškovića, telegram, u kojem se pored ostalog veli: »... da Pašić nalazi, da je tekst austrijskog zahtjeva suviše težak; da je molio za mišljenje Rusiju i Francusku i da je tad znati mišljenje kraljevske (crnogorske) vlade«. Odmah iza prijema ovog telegrama održana je na Cetinju ministarska sjednica pod predsjedništvom kralja Nikole. Na toj sjednici su donešeni značajni zaključci o mnogočemu, što je onda bilo akutno. A, što je najvažnije, riješeno je da Crna Gora onda podijeli sudbinu sa Srbijom, pa ma kakva ona bila. Na sjednici je sastavljen i telegram kao odgovor poslaniku Mijuškoviću, koji mu je odmah uputio ministar spolnih poslova Petar Plamenac i koji je glasio: »Teško je riješiti se, kakav odgovor da se daje Austriji. Naše bi mišljenje bilo, da se saslušaju savjeti Rusije. U svakom slučaju kažite g. Pašiću, da nam je isto i dobro zajedno sa Srbijom«. Ova] se telegram razmišljuje sa Pašićevim isto od 11 jula, koji je on uputio tadanjem po-

*) Kalendar »Crnogorac«, 1929.

slaniku kraljevine Srbije na Cetinju, sada pokojnom dr. Mihailu Gavriloviću. Tim telegramom pita Pašić preko Gavrilovića Crnogorsku vladu: »Da li Srbija može računati na njenu bratsku i neograničenu pomoć u sukobu sa Austrijom«. Crnogorska vlada je isti čas odgovorila preko Gavrilovića na ovo pitanje citatom gornjeg telegrama, koji bješe upućen Mijuškoviću, i dodano je ovo: »Srbija može računati na bratsku i neograničenu pomoć Crne Gore, kako u ovom sudbonosnom času za srpski narod tako i u svakom drugom«...

Sjutradan iza ovog, 12 jula u 6 sati poslije podne, Srbija je odgovorila Austro-Ugarskoj na ultimatum; ali nju taj odgovor nije zadovoljio i odmah su između njih prekinuti diplomatski odnosi. Crna Gora mobilise svoju vojsku. 14 jula regent Aleksandar telegrafira svom djedu, kralju Nikoli, i pored ostalog, u telegramu veli: »Ispunjen sam velikom radošću, kad sam saznao, i ako u to nijesam ni sumnjao, da se Crna Gora solidariše sa Srbijom u odbrani srpskog naroda«. Dan docnije, tj. 15 jula, neposredno ispred što će biti napadnuta Srbija vojnom silom Austro-Ugarske, kralj Nikola telegrafira regentu Aleksandru i veli: »Moji Crnogorci već su spremni na granici, da ginu u odbranu naše nezavisnosti«. I rat je otpočeo odmah pošto je ova depeša stigla u Beograd.

Iz tih službenih dokumenata nečovomno jasno se vidi da, kad su kralj i vlada ovakve odgovore davali, nije moglo da se zna za mišljenje i raspoloženje naroda niti za moralni pritisak javnog mnjenja. Sto su narod i javno mnjenje docnije sa oduševljenjem prihvatili odgovor ratom na brutalni nasrtaj Monarhije, svjedoči da je Crna Gora sva, i službena i neslužbena, jednodušno stala u odbranu Srbije i žrtvovala se za njen spas bez nade i izgleda i na kakvu nagradu. Tvrdnje, koje su iznijeli Jovan Đonović i Đurđe Jelenić, prema tome, potpuno su proizvoljne i bez ikakvog oslonca na istinu. Naprotiv, istorijski podaci svjedoče da je Crna Gora dobrovoljno i bez pritiska ma sa koje strane ušla u rat. Čak i Petar Pešić ne može da ne prizna (»Ratnik« januar—februar 1925) ovo:

Odmah po oglasu rata od strane Austro-Ugarske Srbiji, Crna Gora je stala uz nas i oglasila je rat Austro-Ugarskoj, po jednodušnoj želji crnogorske vlade i svih Crnogoraca.

Zar je potrebno dalje pobijati kelvetu, da službena Crna Gora nije htjela rat u odbranu Srbije?

O pokušaju da se sklopi separatan mir sa neprijateljem sa strane Crne Gore piše D. Jelenić:

»Njegova (kralja Nikole) namera, da posle propasti Srbije zaključi separatan mir s Austro-Ugarskom i da kao njen satrap čak proširi svoju teritoriju na račun Srbije, beše od Habsburške monarhije prosto izigrana. 7 januara 1916 g. austro-ugarska vojska preduze jedan, udešen i po sporazumu, napad na celoj crnogorskoj granici. Crnogorska vojska imala je naredbu, da se povlači bez ikakvog otpora. Već 10 januara austro-ugarske trupe, bez ikakvih žrtava behu osvojile nebranjeni Lovćen, najjaču poziciju na Balkanskom poluostrvu. Posle izvesnih fiktivnih pregovora sa zaključenjem primirja 13 januara Austro-Madžari udoše, opet bez ikakvog otpora, i u samu prestonicu, Cetinje. Pošto je diplomatski kor još ranije bio otišao, a 17 januara odoše i svi srpski oficiri, koji su za vreme rata bili na raznim službama po crnogorskoj vojsci, kralj Nikola beše ostao bez i jednog svedoka, koji bi mu svojim prisustvom ometao dalje njegove radnje. Odmah zatim on izdade jednu prostu naredbu, kojom je vladi saopštio svoj odlazak iz zemlje i kojom je u isto vreme naredio predaju neprijatelju celokupne crnogorske vojske. Ostavivši na taj način Austro-Ugarskoj i njenim saveznicima preko 50.000 zdravih i snažnih vojnika, koji inače po svome borbenom kvalitetu spadaju među najbolje u svetu, kralj Nikola zajedno sa svojom porodicom pređe u Skadar...*)

Istoričar Đurđe Jelenić u svom djelu govori svjesno neistinu, da je bila namjera kralja Nikole da zaključi separatan mir sa neprijateljem pošto propadne Srbija, da bi svoju državu teritorijalno proširio na njen račun, jer Petar Pešić je nametnuo ideju o miru kralju i vladi na Cetinju. Jelenić teško optužuje srpsku vrhovnu komandu, čiji je izaslanik Petar Pešić bio odgovorni komandant crnogorske vojske, da je neprijatelj napao na Crnu Goru 7 januara 1916 sa svih strana »po sporazumu«, jer ako je postojao kakav sporazum onda je za njega morao znati štab crnogorske vojske, odnosno nje-

*) »Nova Srbija i Jugoslavija«, str. 348.

gov šei Pešić. Ova optužba dobija na svojoj težini navodom, da je crnogorskoj vojsci bio izdan nalog za odstupanje bez otpora, jer takav nalog mogao je izdati samo Petar Pešić. A kako je Lovćen branjen i »upušten« neprijatelju svjedoče dokumenti, koje je objavio organ gl. generalštaba, »Ratnik«. Ti dokumenti demantuju istoričara Jelenića. Da li je kralj Nikola ostao bio u zemlji bez svjedoka, da li je izdao naredbu da se vojska preda neprijatelju i da li je njegova krivnja što Crnogorci nijesu mogli izbjeći iz zemlje, vidjećemo u daljem izlaganju. Na taj način ćemo utvrditi da je D. Jelenić, pišući svoju knjigu, ordinarno klevetao Crnu Goru i Crnogorce sa očiglednom namjerom, da nju kao saveznika i slobodnu i nezavisnu državu moralno diskvalifikuje i tako dovede u položaj izdajnika savezničke stvari, sa kojim se može po završetku rata postupiti kao sa običnom osvojenom neprijateljskom provincijom.

Profesor nacionalne istorije na univerzitetu u Beogradu, član kraljevske srpske Akademije nauka i rektor univerziteta, dr. Vladimir Čorović, u svom djelu »Velika Srbija« ne piše o padu Lovćena sa velikom razlikom od Jelenića. On tu doslovno kaže:

»Crna Gora se za vreme ovoga sloma Srbije držala veoma bedno. Njena vojska se, uopšte, za čitavo vreme ovoga rata, nije istakla ni jednom sjajnijom pobjedom. Ne, možda, s toga što ona ne bi vredila, nego s toga što nije valjalo njeno vodstvo. Jedna ružna i jaga u njenoj novijoj istoriji biće žensko upuštanje Lovćena, koji je, ma da sa onako vladajućim položajem, zauzet od Austrijanaca sa manje žrtava nego ma koje mačvansko selo. Cetinjski dvor, odnosno sinovi kneza(?) Nikole, imali su nekih svojih ružnih računa sa Austrijom, i nisu zazirali čak ni od izdajstva narodne stvari. Da bi se spasla Crna Gora je ponudila separatan mir, a nije htjela da ide za primerom Srbije. U jeku uspeha prema Rusiji i Srbiji, Austrijanci su bili podigli glave i na crnogorsku ponudu, koja je pretpostavljala častan mir, odgovorili su uslovima, koji su bili sramni i ponižavajući. ... »Crna Gora bila je tim obrukana i pred svetom i pred svojim saveznicima, bez krivice svog čestitog naroda, koji je i voljno mro za veliku ideju i bio spreman i na dalje žrtve. To je bila posledica nesrećnog samovoljnog režima kralja Nikole i njegove porodice«

Iz sledećeg izlaganja jasno će biti svakome kako su ova dva naučnika svjesno lagali klevetajući Crnu Goru u svojim knjigama, od kojih je ona Jelenićeva — na sramotu nauke i morala — služila i služi kao udžbenik čak i crnogorskim đacima, a autor druge je šef škole, u kojoj se ti daci vaspitavaju.

Da je Crna Gora iz vlastite inicijative, a krijući od saveznika, tražila da sklopi separatan mir sa neprijateljem i da nije bila u onom užasnom položaju, u kojem je bila, nego u mnogo boljem, bi li se taj njen postupak mogao smatrati nemoralnim sa gledišta saveznika? Mjesto svakog odgovora mi ćemo navesti ovdje jedan podatak iz istorije velikog rata.

U vrijeme 1916 i 1917, dok je rat bio u najžešćem toku, predstavnici savezničkih država Francuske i Engleske vodili su preko brata carice austrijske, Zite, princa Siksta Burbonskog, pregovore sa carem Karlom u cilju sklapanja separatnog mira radi očuvanja Monarhije od raspada i radi sprečavanja da se pripoji Njemačkoj. Burbonski princ je o tim pregovorima publikovao i jednu knjigu, iz koje se vidi da su pregovori vođeni na bazi, između ostaloga, da će se «Srbija povratiti u njene granice, kakve su postojale krajem jula 1914, a teritorijalno će biti spojena sa Crnom Gorom, te dobiti jedno pristanište na Jadranu». Crna Gora nije znala za ove pregovore i ako je bila saveznik. Kao što nije znala ni za ugovor između Srbije i Albanije, koji je sklopljen za vrijeme rata na štetu i protiv saveznice Crne Gore. Princ Sikst uzvikuje, u svojoj knjizi, na ove ponude pregovarača: «Evo još jedan narod, onaj Crne Gore, sa kojim se raspolaže prije nego jasno progovori on sam!» Pa i sama Srbija je za vrijeme rata vodila neobavezne razgovore o separatnom miru.

Ako je bio moralan postupak Srbije i ovih savezničkih sila, koje su pod najpovoljnijim izgledima svršetka rata pregovarale o miru sa neprijateljem i raspolažale svojom ratnom saveznicom, Crnom Gorom, bez njenog znanja i pripita, onda zar bi mogao biti nemoralan postupak Crne Gore, da je i zatražila mir u mo-

mentu kad su joj vojska i narod, ostavljeni od saveznika, koji ne izvršise svoje obaveze, umirali od gladi i bili bez municije i oružja? No, Crna Gora ni u tim okolnostima nije bila za mir; njoj su saveznici nametnuli tu ponudu, da bi ju kompromitovali i pretvorili u jedan trgovački artikl, koji će zgodno poslužiti pri potkusurivanju njihovih međusobnih računa.

U kakvom je stanju i odnosu prema neprijatelju bila crnogorska vojska prije traženja primirja vidi se najbolje iz svjedočanstva vjerodostojnih svjedoka-savremenika. Kralj Nikola je 8 decembra 1915 uputio ruskom caru ovu depešu:

«Moja vojska, sastavljena od prilike od 50.000 boraca, kod kojih je moral po opštem mišljenju veći nego ikad, nepokolebljivo je odlučena da produži sa mnom očajnu borbu ne polažući svoje do sad nepobjedivo oružje do samo onoga dana, kada budemo dobili naredbu od Vašeg Veličanstva, a to je tek onda, pošto moćna Rusija i njeni saveznici budu zaključili mir. Da bi mogli do kraja istrajati u vršenju svoje svete dužnosti, moja vojska i moj narod ne traže drugo, do samo hljeba i municije. Ali bizo će im nestati i jednoga i drugoga. Od 48.000 tona brašna, koje je Vaše Veličanstvo velikodušno podarilo vojsci i narodu Crnogorskom, mi do danas nismo primili do jedino 4000 tona. Od ovoga jedan dio služi sada za ishranu ostataka hrabre srpske vojske, bačenih djelimično u Crnu Goru, i jednog velikog broja izbjeglica iz nesrećne bratske zemlje, koje već desetkuju zarazne bolesti. Glad nam prijeti. Samo glad može osujetiti našu odluku, da do kraja istrajemo sa vama i vašim slavnim vojskama u zadatku potpunog uništenja našeg zajedničkog neprijatelja. Grčka je ostala neutralna; Bugarska izdala svoju majku i dobrotvorku; Srbija pregažena; Crna Gora još jedanput sama bi dala na Balkanu odjeka usklikima slobode i ura Caru i svetoj Rusiji, kao što je to činila u doba slavnih predaka Vašeg Veličanstva, samo kad bi imala hljeba.»*)

U «Novoj Evropi» (XIII—10—11—1926) je ministar spoljnih poslova Crne Gore, Petar Plamenac, ukratko prikazao u kakvom se položaju nalazila crnogorska vojska krajem 1915. Ovaj njegov prikaz potvrđuju i

*) M. Živković: «Pad Crne Gore».

drugi istorijski izvori i savremenici, koji su do sad objavili svoja zapažanja. On kaže:

»Pašić je tražio od saveznika zatim pomoć u novcu, za Srbiju i za Crnu Goru, i dobio ju je, uz ovlaštenje da on, kroz svoje ruke, daje od nje određeni dio Crnoj Gori. Od ove savezničke pomoći odredio je svakom crnogorskom vojniku — na hranu, odijelo i obuću — po 1.50 dinara, a svakom srbijanskom, u iste svrhe, po 7 dinara dnevno! «Kao uslov davanja pomoći Crnoj Gori — i ako su ova davali objema saveznicima — te pod uslovom dobrih odnosa sa Srbijom, tražio je, i dobio, da jedan srbijanski generalštabni oficir uđe u Vrhovnu komandu kao njen načelnik štaba. Služeći se istim sredstvima tražio je, i dobio, da dvije trećine crnogorske vojske ide u Sandžak, da brani bokove i pozadinu pri odstupanju srbijanske vojske.»

Ostala trećina crnogorske vojske imala je da brani sve ostale granice zemlje. Pašić je zadržao kod sebe novac što su ga radnici iz raznih jugoslavenskih zemalja teškom mukom tekli i slali kao svoj prilog crnogorskom crvenom krstu. Tako Pašić nije ispunio svoje obaveze i obećanja data Crnoj Gori na početku rata, naime da će ju pomagati u hrani, odjeći i oružju. On je i ono malo oružja, što je dolazilo iz Rusije sve zadržavao, osim jedne sasvim neznatne količine. Pukovnik srpske vojske Petar Pešić došao je 21 juna 1915 za šeta štaba crnogorske vojske, te je zbog jednog neznatnog događaja, pod prijetnjom prekida svih odnosa između Srbije i Crne Gore, oduzeo kralju Nikoli svu vlast nad vojskom. Da izbjegne svjetski skandal i održi dobre odnose sa Srbijom kralj je pristao da se ovaj nasilni akt provede u djelo.

Plamenac, koji se služi osim svojih podataka, koje neposredno sakupio na licu mjesta, i podacima iz bečkog ratnog arhiva, ovako prikazuje stanje crnogorske vojske neposredno pred pad Crne Gore:

»26 decembra, u 6 sati izjutra, neprijatelj je bio napao na Lovčenski odred crnogorske vojske sa 46.000 pušaka protivu nepuno 7000 Crnogoraca, koji su branili Lovćen i njegovu okolinu od Mirca do Grahova. Neprijatelj je raspolagao svom artiljerijom sa katorskih utvrđenja i ratnih lađa, a sa pješadijom je vukao ovu artiljeriju: dva velika topa od 42 cm, tri topa od 305 mm, 13

teških baterija i 20 baterija poljskih i brdskih brzometnih topova (sve prema podacima iz Bečkog ratnog arhiva). Na samom lovčenskom sektoru: Solar—Mirac—Kuk—Zanjevdo—Krstac, neprijatelj je napadao sa 25.000 pušaka generala Vebera, Strajta i Soršića. Ovaj su sektor duž 10 km vazdušne linije, brnili 500 Cetinjana i dvije čete Cuca. Neprijatelj kaže da je lovčenski sektor, dakle sam Lovćen, bio onaj dio crnogorskog fronta koji je najlakše bilo probiti, i to iz razloga što je po svojoj prirodi tako izložen djeinstvu artiljerije da se neprijateljska pješadija uz njega kretala pod zaštitom topovskih granata bez gotovo i najmanje opasnosti, sve do samih ivica ove planine. Izgleda da je pukovnik Pešić bio drugog mišljenja, jer je bio poslao tri petine crnogorske vojske u Srbiju i Sandžak, a ostavio da Lovćen brane 700 Cuca i Cetinjana sa Riječkom brigadom od 1500 momaka, djece i staraca, kao rezervom, a bez artiljerije. Na Lovćenu je bila samo jedna brzometna poljska baterija, a ostalo sve stara gvoždarija. Kuk, ključ lovčenskih položaja, pao je 23 decembra u 6 sati uveče, — držao se dakle, dvije noći i tri dana. Neprijatelj kaže (Ratni arhiv), da su Crnogorci Lovćen hrabro branili, da je nailazio, ponjući se, na otpore na mjestima, na kojima je mislio da se ni miš skloniti ne može... Na Crnu Goru su napadali, 26 i 27 decembra, na svim njenim granicama austrijski generali Keveš i Sarkotić; prvi sa 60.000 vojnika u Sandžaku, drugi sa 76.000 pušaka prema Lovćenu i Hercegovini. Crnogorci su se hrabro držali na svim frontovima, što im i neprijatelj priznaje. U Sandžaku — i ako jedan protiv dva — Crnogorci tuku neprijatelja. Na Grahovu — jedan protiv četiri — ne daju neprijatelju da ide naprijed. Na Lovćenu (Kuk—Krstac) položaj je težak, — tu je jedan crnogorski vojnik protiv 12 neprijateljskih! 27 decembra u 6 sati uveče, komandant Riječke brigade, čija vojska nije taina dobijala od 22 decembra, javlja teleonom, da su mu izglednija djeca i starci od umora i neprijateljske artiljerije izbezumljeni, i da mora Kuk napustiti, jer na njemu nije više bilo mjesta ni đavolu.»

Vrijedno je čuti svjedočanstvo o stanju na frontu i u zemlji samog pukovnika Pešića, od koga su ostali i neki pisani dokumenti. Iz njegovih izvještaja srpskoj vrhovnoj komandi i vladi vidi se kakvo je bilo stanje u zemlji i na frontu. Iz tih izvještaja navodimo samo nekoliko karakterističnih citata uzetih iz njegovog članka u »Ratniku« (1924—1925). Evo šta se u tim izvještajima kaže:

•U zemlji nema hrane za nekoliko dana. Sa strane ne može se ništa uvesti, saveznička flota neće da doprati transportne brodove do Crne Gore, koji već više mjeseci stoje puni u italijanskim pristaništima (24. VIII. 1915). »Stanje u Crnoj Gori s danom na dan postaje sve teže i nesnošljivije. Glavni uzrok ovome je oskudica u hrani, čija je cijena već sada dostigla maksimum, te je jasno što će biti dok nastupi zima i jedini put za snabdjevanje hranom Peć—Andrijevića bude zatvoren. Glad je neizbježna, a sa tim i sve posledice. Već danas vojska i narod nezadovoljni su i javno prijetite pobunom; osjećaju se svi predznaci revolucije u zemlji, ako se narodna ne obezbijedi hljeb. Ovo vide svi.« (31. VIII. 1915). »Više puta javljao sam, da u Crnoj Gori vlada glad i da je hljeb 4 dinara kilogram« (9. XI. 1915).

U mjesecu junu 1915 bilo je u pogledu naoružanja ovakvo stanje u crnogorskoj vojsci po izvještajima Petra Pešića:

Crnogorska vojska raspolaže sa vrlo malo artiljerijske i pješadijske municije, te je nesposobna za ma kakvu ozbiljniju akciju. Tako za austrijsku Manliberovu pušku nema više od 200 metaka na pušku, za nemačku mauzerku 480 metaka, a za rusku moskovsku po 780 metaka na pušku. Sa topovskom municijom stoji se još gore, jer ima veliki broj topova, koji imaju po 80 metaka na cijev, kao polj. ruski obuhovski i poljski Krupov brzometni top 7.5 cm, a najveći broj metaka je na jedan top 850 za poljske Debanžove topove. Za haubice Snajder-Kane 12 cm ima svega po 75 zrna na cijev.*

Serdar Petar Pešić uputio je srpskoj vrhovnoj komandi 18. XII. 1915 depešu sledeće sadržine:

»Crnogorska vojska je pet dana bez hljeba. Narod je apsolutno gladan. Danas je kilo brašna 4 dinara. Katastrofa sa transportnim brodovima, punim hranom za vojsku i narod, dekaratirala je i najhrabrije Crnogorce. Bombardovanje Drača, napadi na Lovčenski odred, nastupanje Bugara ka Draču, sve to stvorilo je paniku u svima krugovima, a naročito kod Kralja, koji se stalno savetuje sa austrijskim ljudima naročito s Petrom Plamencom, vodjom grupe za mir s Austrijom. Na sve ovo obratio sam pažnju engleskom i francuskom poslaniku i italijanskom vojnom izaslaniku. Njihovi izvještaji saglasni su sa mojim, da je momenat kritičan i da može doći do separatnog mira. Molio sam Italijanskog vojnog

izaslanika, da se pošalje odmah jedan brod hrane za Crnogorce; on je hitno telegrafirao u tom smislu*).

Iz ove depeše valja izdvojiti dvoje:

a) da su glad i strategijske oklonosti izazvali paniku u vojsci i u narodu u Crnoj Gori, koji su već pet dana gladovali i bili pred izvjesnošću da neće od saveznika dobiti obećanu hranu;

b) da se kralj Nikola savjetuje sa austrijskim ljudima, te da može doći do separatnog mira.

O tome da je i na frontu i u narodu zavladao strahovita glad, a da je vojsci manjkala i municija govore i mnogi drugi dokumenti onoga doba. Saveznici ili nijesu mogli ili nijesu htjeli održati svoje obaveze, dobrovoljno primljene prema Crnoj Gori, te su njenu vojsku ostavili bez hrane i bez municije na bojištima, usred zime голу i bosu u snježnim smetovima na Lovčenu.

Po ovoj depeši izledalo je da pitanje mira forsiraju »austrijski ljudi«, Petar Plamenac, a i sam kralj. Međutim jedan kasniji dokument Pešićev drugačije govori. On je 31 decembra 1915 u svojstvu šefa štaba crnogorske vojske i delegata srpske vrhovne komande podnio vrhovnom komandantu kralju jedan raport sa predlogom da se ponudi neprijatelju mir.

Ko je zapravo tražio primirje i mir, odnosno dao inicijativu da se oni traže? — Serdar Pešić tvrdi da vrhovna komanda, kojoj je on bio na čelu, niti je dala tu inicijativu niti vodila pregovore. Svu krivnju za to on baca na kralja i na Mijuškovićeovu vladu. Pešić se malo, možda i nehotično, zapleo u prikazivanju ovih događaja. Po svjedočanstvu Petra Plamenca neprijatelj je zauzeo Kuk tek 28 decembra u 6 sati poslepodne, a Pešić je 27 uveče pismeno izvijestio kralja da je Kuk zauzet i da se neprijatelj nalazi na tri sata hoda od prestonice, ma da tada neprijatelj nije bio prešao granicu Još. Pešić je o padu Kuka i prelasku neprijateljske voj-

*) »Bataik« za januar—februar 1925. Povodom ove depeše Petar Plamenac je porvao Pešića na dvoboju, ali se ovaj nije odvažao izjaviti da je gotov da svoju tvrdnju u pogledu njega javno opozove.

ske preko granice obavijestio i komandu sandžačke vojske. Učinak ove neistinite vijesti, koji je nesumnjivo vješto sračunat, bio je strahovit: nastala je u gladnoj, nenacoružanoj, goloj i bosoj crnogorskoj vojsci demoralizacija! Pešić je trijumfirao!

Serdar Pešić je tvrdio da su parlamentari za traženje primirja bili siati u Kotor 27 decembra, a tadašnji kraljev sekretar Miloš Živković i ministar P. Plamenac tvrde da su parlamentari poslali 29 decembra, posle pada Kuka. Do danas imademo nekoliko svjedoka o ovoj ponudi za primirje, čiji se iskazi mogu smatrati od prvoklasne vrijednosti. Predsjednik tadašnje crnogorske vlade, Lazar Mijušković, ovako prikazuje taj događaj:

«Šef štaba, pukovnik P. Pešić, predložio je kralju Nikoli direktno, da se traži primirje od neprijatelja, od nekoliko dana, koje bi mu dozvolilo da dovede jednu brigadu sa Sandžačkog fronta i pojača i onako degamirani Lovčenski front, koji nije mogao odoljevati jakom neprijateljskom napadu. Kralj Nikola odbio je taj predlog za primirje g. P. Pešića. Tek tada se pukovnik Pešić usmeno obratio na mene, i tražio je moju pomoć i moje posredovanje kod kralja, tvrdeći da je to jedna čisto vojnička stvar, kao što je i Vlada smatrala.»

Tadašnji ministar vojni general Radomir Vešović izjavio je povodom jedne polemike da je ovo traženje primirja imalo za cilj samo to da se dobiđe u vremenu zadržavanjem napredovanja neprijatelja.

Petar Plamenac sa svoje strane ovako prikazuje ovaj isti događaj:

«U 11 sati prije podne (29. XII. 1915) kralj Nikola vraća se sa Lovčena na Cetinje. U dvoru ga dočekaše šef štaba pukovnik Pešić i predsjednik vlade g. L. Mijušković, kojega je g. Pešić međutim uvjerto o sigurnoj nemačkoj pobjedi i o uzaludnosti naših napora... Njih obojica nakon jedne duge diskusije, koju zasadi ovdje iznjeli neću, primoravaju kralja Nikolu da se traži primirje od neprijatelja. Na kraljevo: «Ja sam protiv primirja; ne nalazim da je korisno ni potrebno. — Ja ga tražiti nikad neću. Vi odgovarate za politiku i vojsku ove zemlje, — tražite ga vi, ali na vašu ličnu odgovornost», oni odgovaraju: «Na našu odgovornost». I njih dvojica, Mijušković i Pešić, stiliziraju akt kojim traže primirje od neprijatelja. Kralj iz njega izbaca sve što miriše na mir. Ova

se akt donije mišljenja, bez znanja i odobrenja kralja Nikole. G. Pešić zna za promjene u aktu tajno od kralja učinjene... Za ovakvu njegovu sadržinu nije znao kralj Nikola.»

«Ovdje je važno napomenuti — kaže Lazar Mijušković — da je kralj Nikola, na samom početku rata, bio stavio crnogorsku vojsku pod vrhovnu komandu srbijanske vojske, i ova je njom upravljala s pomoću svog naročitog višeg oficira kao šefa štaba crnogorske vojske, — u našem slučaju pukovnika Petra Pešića. Prema obećanju^{*)}, pitao sam doajena diplomatskog kora, grofa Salisa, poslanika Velike Britanije, za njegovo mišljenje, i on se usmeno saglasio da se primirje traži; tek tada sam izdejstvovao od kralja Nikole pristanak na primirje. Ovo potvrđuje i jedna verbalna nota doajena diplomatskog kora, grofa Salisa, koju mi je naknadno, poslije dva dana napisao.»

Dakle primirje je traženo sa znanjem saveznika i po njihovom odobrenju. Mijušković o tome nudi pismene dokumente i poziva se na žive svjedoke, ondašnje poslanike saveznih sila na Cetinju!

Dakle akt je falsificiran! Traženje primirja je postalo svršen čin. Inicijativu je dao lično šef štaba crnogorske vojske pukovnik-serdar Pešić, koji je u isto vrijeme i delegat srpske vrhovne komande. Budući da do primirja nije došlo, Pešić je nastavio akciju za ostvarenje svoje zamisli. Prvi njegov sljedeći akt bio je: traženje mira sa neprijateljem.

«30 decembra, u dvoru na Kruševcu kod Podgorice — kaže Petar Plamenac — našli su se skupa: kralj Nikola, njegova vlada i šef štaba vrhovne komande pukovnik Pešić. Došao je bio odgovor na traženo primirje. Neprijateljski uslovi bili su nečasti. Oni se primiti nijesu mogli, nijesu smjeli. Kralj je odlučan, ali se vlada — tako je u toj i oficir čuven, ako ne po pameti, a ono po hrabrosti — mekana, koleba. G. Pešić interveniše. On kaže vladi, da je sve izgubljeno, da u vojsku nade nema i da spas leži samo u miru s neprijateljem. Kad je puk. Pešić ovo kazao crnogorskoj vladi, Crna Gora je imala još nedirnutih 30.000 vojnika na Tari prema Sandžaku, 6.000 u Skadru i okolici, 2.000 Kuča-Bratonošića, i 5.000 lovčenskih i hercegovačkih branilaca, u sve dakle 44.000

^{*)} Predsjednik vlade Mijušković bio je obećao po dolasku na vlast da neće ništa raditi bez znanja i odobrenja saveznika.

vojnika od 53.000 mobilisanih, koji su bili gotovi da se bore; od njih, 30.000 bilo je poslije jedne sjajne pobjede. Ali g. Pešić savjetuje, a vlada se odlučuje za mir, i predlaže kralju da se traži.»

Srbijanski poslanik tada savjetuje kralju da traži mir pa da abdicira. Kralj odlučno odbija savjet. Na to mu Mijuškovićeve vlada daje kolektivnu ostavku, u kojoj se kaže:

«Kako je vašoj vladi poznato s druge strane,*) da naša vojska nije u stanju dati dalje ikakav otpor, to vam je maločas i predložila, da zatraži mir od neprijatelja. Vaše Veličanstvo je to odbilo, te je vaša vlada primorana ovim najučtivije podnijeti ostavku i izjaviti, da od ovoga časa prestaje djelovati i snositi odgovornost za dalji razvoj događaja.»

Kralj je uvažio ostavku vlade. U času kad mu je neprijatelj gazio domovinu on je ostao sam, bez odgovorne vlade i savjetnika.

Lazar Mijušković ovako prikazuje stvar:

«Poslije neuspjelog pokušaja za primirjem, pukovnik Pešić ponovo se obraća neposredno kralju Nikoli sa pismenim predlogom da se traži mir od neprijatelja (poznato njegovo pismo već štampano u »Ratniku«, i posije u »Politici« za 8 jula tg. od P. Plamenca). Kralj se nije odazvao ni tom predlogu g. Pešića.»**)

Ovo svoje pismo Pešić je objavio u »Ratniku« sa datumom od 1 januara 1916, ali je Petar Plamenac, posle njegovog objavljivanja, utvrdio na temelju originala, koji posjeduje, da je Pešić falsifikovao ovaj dokument («Politika» od 8. VII. 1926). Taj dokument u originalu nešto drugačije glasi, a što je najvažnije nosi datum 31. XII. 1915, a ne 1. I. 1916. Pešiću je trebalo da akt nosi datum za jedan dan kasnije, da bi mogao da se brani da nije na temelju tog akta došlo do ponude mira Austro-Ugarskoj, koja je ponuda učinjena 31. XII. 1915.

Potrebno je da opet čujemo kako ovaj događaj (ponudu mira) prikazuje Petar Plamenac. Po odlasku s Cetinja kralj i vlada su se zadržali u dvorcu Kruševcu kod Podgorice. Za 31. XII. kralj je pozvao Plamenca da

*) Ta »druga strana« je lično pukovnik Pešić.

***) »Nova Evropa«, 3—XIV—1926.

dođe, jer će mu biti potreban zbog eventualnog sastava nove vlade. Plamenac o tome piše:

«G. Pešić je sa stanom i za sofrom kod kralja Nikole na Kruševcu. Tu mu je i glavni kvartir. On, dockan u noći između 30 i 31 decembra, ima dug telefonski razgovor sa Skadrom, u kome je još sva zvanična Srbija bez izuzetka. 31 decembra u 4.15 sati izjutra, g. Pešić ide kod kralja Nikole, i moli ga u ime svoga vladara i g. Pašića, da traži mir od neprijatelja i spase Srpstvu što se još spasti daće. Kralj Nikola odbija. G. Pešić se služi neistinom, kako bi lakše zadobio kralja Nikolu, i obmanjuje ga, u času kad ovaj nije imao uz sebe nijednog odgovornog savjetnika: kaže mu da je Cetinje palo, što nije bilo istina...»)

«Poslije toga (31 decembra 1915), g. Ohnorski, ruski otpravnik poslova — piše dalje Mijušković — saopštio mi je povjerljivo, da bi kralj učinio dobro, da pozove diplomatski kor, koji je namjeren da mu dade savjet da traži častan mir. Saopštio sam gornju poruku ruskog predstavnika, i kralj je odmah poslao svoj automobil po strane predstavnike. Tom razgovoru na Kruševcu prisustvovali su: kralj Nikola, predstavnici savezničkih sila, i ja. Nakon pretresa situacije, predstavnici savezničkih sila predložili su kralju da traži častan mir od neprijatelja, u opštem savezničkom interesu. Uslovi toga mira bili su: 1) da se neprijatelj zadrži ondje gdje se tada nalazio (Lovćen), — da ne okupira Crnu Goru; 2) da se srbijska zaostala vojska i građani mogu slobodno evakuirati sa teritorije Crne Gore; i 3) da Crna Gora ostane neutralna do kraja rata. Na taj predlog predstavnika velikih sila, ja sam izjavio, da je to velika žrtva koja se od vlade traži, i da će vlada na to pristati samo pod izrečnim uslovom: da se to ne smije docnije pripisati u grijeh zvaničnoj Crnoj Gori od strane saveznika. Na to su predstavnici sila izjavili: da se to neće nikako pripisati u grijeh zvaničnoj Crnoj Gori, jer se čini sa njihovim odobrenjem i u opštem savezničkom interesu. Nakon ovog usmenog sporazuma sa diplomatama, potvrdio sam i pismeno dočajanu diplomatskog kara, grofu Saltsu, gore navedeni sporazum o uslovima za traženje mira. To je jedino bilo mjerodavno za kralja Nikolu i za crnogorsku vladu da su pristali na traženje mira.»

Sada Pešić predaje kralju svoj report, u kojem se kaže:

*) Cetinje je palo zapravo tek 1. I. 1916.

«Svi komandanti odreda na zapadnom frontu tvrde, da je kod vojske nastala takva demoralizacija^{*)}, da je apsolutno nemoguće svaki dalji otpor i borba sa neprijateljem. Kotorski odred divizijara Martinovića sasvim se je rastrojio i više ne postoji. Hercegovački odred je takođe u hrđavom stanju i vojnici neće da se bore, a od Lovčenskog odreda može se računati samo na Kučko-Bratonošku brigadu. Komandanti Lovčenskog i Kotorskog odreda nemaju više ni jednoga topa. Vojska je gladna i sa vrlo malo municije i kako komandanti javljaju nema izgleda da će se ovo stanje moći popraviti. Iznoseći ovo stanje vojske meni je čast predložiti sledeće:

1. Produžiti pregovore za mir sa neprijateljem, koje je kraljevska vlada otpočela pre pet dana^{**)};
2. Dvor, kraljevska vlada, strani poslanici i vrhovna komanda da odu u Skadar najdalje još sutra;
3. Kod Skadra organizirati odbranu od tamošnje vojske i ove koju možemo izvući iz Crne Gore i pod zaštitom utvrđenja i Drima produžiti borbu.»

Aludirajući na T. Božovića piše Petar Plamenac u «Novoj Evropi» kako je jedan agent Nikole Pašića obilazio naše iseljenike u Americi, te agitirao da se ne javljaju kao dobrovoljci u crnogorskoj vojsci. Pantelija Jovović u svojoj knjizi «Portreti crnogorskih političara» također kaže da je Božović širio defetizam u vojsci za vrijeme rata. Inače taj je Božović igrao važnu ulogu u krvavoj i zločinačkoj radnji Mlade Crne Gore, čiji je bio ideolog, 1918 godine i kasnije.

^{*)} Vojnici u rovu bili su preko naročitih agenata obaviješteni o traženju mira sa neprijateljem i o padu Lovčena i Cetinja i prije njihovog pada. Demoralizatorska snaga Pašićevih «izvještaja» — kaže dr. Driljević — dopunjavana je defetističkom agitacijom u pozadini. Ovu zadaću vršila je srbijanska oficirska organizacija, poznata pod imenom «Crna ruka», preko svojih ekspernata. Jedan od njih, Todor Božović, bunio je regrute u Podgorici pred njima javno održanim govorom.»

^{**)} Kad kaže «pre pet dana» proizlazi tačno, ako su pregovori za primirje, kako on kaže, učinjeni 27. XII, ovaj akt je pisan 31. XII. 1915., a ne 1. I. 1916.

Ovaj akt predao je Pašić kralju nakon jednog razgovora sa njim, kojom je prilikom kralj tražio napismeno da se učini savjet za traženje mira, «da bi bio pokriven». Pašić je prvo duže razgovarao telefonom sa Skadrom, pa je tek tada predao kralju ovaj referat.

Ne mogavši da nađe u ovom momentu drugu vladu, kralj je bio prisiljen da usvoji predlog Miliuskovićeve vlade o traženju mira, jer su taj predlog učinili i saveznički poslanici i šef štaba Pešić. Kralj je 31. XII. 1915 poslao Franji Josipu depešu ove sadržine:

«Pošto su vaše trupe danas ušle u moju prestonicu^{**)}, to je Crnogorska vlada prinudena je da se obrati vašoj Carskoj i Kraljevskoj vladi s molbom za primirje i sklapanje mira između države vašega C. i K. Veličanstva i moje zemlje. Pošto bi uslovi srećnoga pobjednika mogli biti suviše strogi, to se unaprijed obračam vašem Veličanstvu, moleći Vas, da se zauzmete kako bi se sklopio častan mir, koji bi bio dostojan jednoga naroda, koji je uvijek uživao vašu visoku blagonaklonost, vaše poštovanje i simpatije. Ja se nadam da vaše plemenito i viteško srce neće dopustiti da taj narod pretrpi nikakvo nezasluzeno uniženje.»

U odgovoru na ovo traženje komanda austro-ugarske vojske je postavila ove uslove primirja: 1. Predaja srpskih trupa, koje se još nalaze u Crnoj Gori; 2. Bezuslovna predaja crnogorske vojske, svih njenih organizovanih jedinica i oružja; 3. Austro-ugarski garnizoni boraviće u Crnoj Gori za sve vrijeme rata; 4. Predaja austro-ugarskoj vojsci svih saobraćajnih sredstava i 5. Slobodan prolaz austro-ugarskoj vojsci put Albanije.

Kralj je, u smislu prethodno donete odluke, prekinuo svaki dalji razgovor po ovoj stvari.

Sada je potrebno utvrditi u vezi sa ovom ponudom mira, više okolnosti, koje su za ocjenu njenog značenja i moralne vrijednosti ondašnje službene Crne Gore, kao saveznice u ratu protivu centralnih sila. Tako treba utvrditi a) Čiji je interes bio da Crna Gora učini separatnu ponudu mira ili čak i mir zaključiti; b) Na čiju je inicijativu došlo do ove ponude; c) Da li su za ovu ponudu znali predstavnici saveznika i jesu li se sa njom

^{**)} A nijesu bile ušle u Cetinje tada, nego sutradan.

saopćili: d) Je li Crna Gora svojom krivicom ili krivicom saveznika došla u položaj da se ne može više braniti.

Iz dosadanjeg izlaganja postaje čitava situacija jasna, pa se može smatrati kao tačno: ad a) Serdar Pešić je u jednoj polemici u »Pravdi« 1925 izričito priznao čiji je bio interes da se Crna Gora kompromituje pred saveznicima. Pešić je ulogu crnogorske vojske shvatio kao zaštitnicu srpske vojske, koja je samo i jedino u tom smislu za njega imala nekog *raison d'être*-a. Čim je ta uloga bila izvršena sa uspjehom, trebalo je crnogorsku vojsku uništiti, onako kao što se uništava most, pošto se preko njega u bjegstvu od neprijatelja pređe. Petar Plamenac je pobliže razjasnio ovo pitanje. On ga smatra indirektnim djelom Nikole Pašića.

•Ova ideja uništenja Crne Gore — piše Plamenac — bez biranja sredstava bivala je utoliko snažnija ukoliko je srazmjer u snagama između Srbije i Crne Gore bioao manji. Sve dok su Srbijanci bili u Srbiji i živjeli od pobjede nad Počorekom, g. Pašić je bio siguran u ostvarenje svoje zamisli. U oktobru mjesecu 1915, kad su Srbijanci napuštali Srbiju i izveli iz nje ostatke svoje vojske, nada g. Pašića u izvođenje ujedinjenja na račun Crne Gore bila je mnogo manja. Na početku decembra 1915 Pašić je vidio u Skadru srbijansku vojsku svedenu na 80.000 ljudi, od kojih je onda još na 20.000 pomrlo od fizičke iznemoglosti i u more bačeno. 10 decembra, na Cetinju, on je saznao od g. Pešića, svoga cruda, da Crna Gora ima nedirnutih 53.000 vojnika, najboljih po hrabrosti u Evropi, koji bi, najedni, obučeni i naoružani, vrijedili više od pruske garde. Pašić je tada osjetio da je ravnoteža poremećena; ali ovoga puta u korist Crne Gore, i uvidio je, da od ujedinjenja uz nestanak Crne Gore ne može više biti govora. U ratu se cijene i nagrađuju vojničke zasluge. Jedan od diplomata (francuski poslanik) na Cetinju, izvjestio je svoju vladu, krajem novembra 1915, otprilike ovako: »Srbijanci su napustili zemlju pod zaštitom Crnogoraca... Crnogorci podejlanjivani sad su pokazali da su dostojni potomci svojih predaka.« — Za ova je sve znao g. Pašić, i njegva ideja za uništenjem Crne Gore od toga časa pretvorila se u strast. Znao je da se »neprijateljem pomiriti ne može. Znao je da se, u slučaju njemačke pobjede, Srbija uspostaviti nikad neće. Znao je da u svjetskom ratu 50.000 Srbijanaca i

15.000 Crnogoraca ne mogu odlučiti. — s njima ili bez njih rezultat je morao biti isti. Sudbina Srbije zavisila je isključivo od saveznika. I zato je sada jedina politička briga g. Pašića bila uništenje Crne Gore. Trebalo je promijeniti ravnotežu u korist Srbije. Crnogorska vojska, u onom času, bila je u rukama g. P. Pešića, najizrazitijeg zastupnika politike g. Pašića. On je, dakle, još tu na Cetinju, 10 decembra 1915 — možda odmah pred večeru, ili odmah poslije večere kralja Nikole, stavio u dužnost g. Pešiću, da izda crnogorsku vojsku i kralja Nikolu. G. Pešić je primio na sebe ovu brigu i izveo ju je...»

Dr. S. Diljević, u svom članku u »Hrvatu«, ovako prikazuje motive Pešićevog postupka prema crnogorskoj vojsci:

»Zašto je trebalo g. Petru Pešiću i njegovim saradnicima zavodenje Crne Gore za Goleš-planinu? Pustimo g. Pešića da kaže sam, on najbolje zna: »Kakva bi situacija bila za cjelokupan naš narod, da kralj Nikola nije uputio Franji Josipu onu depešu, i da se je na Solunskom frontu pored Srpske vrhovne komande našla i Crnogorska vrhovna komanda, a po probehu ovoga fronta i ulaska u otadžbinu pored kralja Petra i kralj Nikola?« (Vidi članak P. Pešića u beogradskoj »Pravdi« od 9 maja 1925, broj 125). Dakle, potreba eliminiranja kralja Nikole kao konkurenta kralju Petru tražila je nacionalnu žrtvu, ališta manju nego zavodenje Crne Gore za Goleš planinu! Za ljubav te nepotrebne potrebe g. Pešić je pristao da bude glavni junak zločina, koji je, do njega, samo jedanput izvršen u istoriji našega naroda.»

ad b) Inicijativu za ponudu mira dao je serdar Pešić i učinio sve da prisili kralja i vladu da prime njegov savjet, ne prezajući ni od upotrebe laži samo da postigne cilj. On je uspio nagovoriti i savezničke predstavnike da podupru njegov predlog, što su oni i učinili.

ad c) Za ovu ponudu ne samo da su znali predstavnici savezničkih sila, nego su savjetovali, a to znači; naredili, da se učini.

ad d) Što je Crna Gora došla u bezizlazan položaj i dovedena njena vojska do rasula, a narod do užasne gladi krivi su saveznici, koji nijesu izvršili date obaveze prema njoj, u koliko ta krivnja ne prelazi na Pešića i njegovog šefa Pašića.

«Crnogorci neka budu srećni — završava svoj članak Dr-
ljević — što je pitanje odgovornosti za njihovu katastrofu skinuto
sa anevnoga reda konačnim utvrđivanjem nevjernika i nevjere,
i time se oprostilo sa sadašnjosti. Duševno i moralno osvježeni
neka sa novom snagom i starom odlučnošću pvedu borbu za
boju budućnost Jugoslavije, koja ne može i ne smije biti izgra-
đivana na moralnim osnovama Pašićevih podviga.»

A moralni osnovi Pašićevih podviga su: izdajstvo!

U novembru 1915., kada je srpska vojska odstupala
preko Crne Gore i Albanije i kada je prijetila opasnost
da joj neprijateljska vojska presiječe odstupnicu jednim
prodorom preko Sandžaka, pukovnik Pešić telegrafira
Janku Vukotiću, komandantu sandžačkog odreda:

«Ako uspete zaustaviti neprijateljevo nastupanje, Crna Gora
će iskupiti svoj dug srpskoj stvari.»

Ovaj odred je uspio da u svemu izvrši svoj zadatak
i preko očekivanja. U Kosovskoj Mitrovici, među srbij-
janskim izbjeglicama i vojskom objavljeno je službeno:

«Narode! Naša junačka braća Crnogorci potukli su Austri-
jance i zaustavili njihovo proditanje. Prema tome, nema nikakva
osnova za uznemirivanje. Put nam je za Crnu Goru obezbeđen.»
Generalisim srpske vojske, vojvoda Putnik, kazao je: «Crna Gora
je na sva vremena zadužila srpski narod i istoriju», a regent Ale-
ksandar: «U ovim najtežim danima po Srpsivo, Crna Gora se više
nego odužila Srpstvu.»

Ne samo «istoričar» Durde Jelenić, nego i mnogi
drugi radikalski agenti i neprijatelj Crne Gore i njene
slobode, poslije rata su pisali i govorili kako su se Cr-
nogorci neprijateljski odnosili prema slomljenoj srbij-
janskj vojsci. Jelenić tvrdi kako je kralj Nikola bio iz-
dao i jedno naredenje da se Srbijancima pri odstupa-
nju ne smije ukazivati nikakva pomoć niti davati hrana.
Ovu klevetničku tezu, koja se krijumčari u javnost kao
nauka, ne samo da pobijaju iz osnova dokumenti, koji
potiču od predstavnika službene Crne Gore, nego nju
pobijaju i oni dokumenti, koji potiču od službenih pred-
stavnika Srbije. Na veliku žalost ovih «istoričara» i nji-
hovich naredbodavaca, sačuvani su dokazi o zaslugama
Crne Gore za spas Srbije i njene vojske.

Marko Petrović-Njegoš bio je u vrijeme sloma Srbije

i povlačenja njene vojske preko Albanije i Crne Gore
oblasni upravitelj u Peći. U jednoj svojoj izjavi od 1
marta 1929 («Vreme», 13 III 1929), on piše ovo:

«Dok su se jedni Crnogorci kao vojnici lavovski borili od
Užica do Mojkovca, da zaštite braći odstupnicu, dotle mi, koji
smo bili u pozadini, od svojih duša i života odvajali smo, da se
toj braći i inače pomogne. Poznat je ondašnji raspis tadašnjeg
crnogorskog ministra unutrašnjih djela, Sava Vuletića, upućen na
sve upravne vlasti u državi, kojim se uz široke instrukcije o tom,
kako će se izlaziti ususret Srbijancima, strogo naređuje svakom
u Crnoj Gori, da se čini što se može i što se ne može, kako bi se
što više olakšala braći onda teška sudbina. Zna se i za pojedina
njegova naredjenja u tom smislu i za posljedice ovih. Znaće Jaša
Prodanović kako sam za njega i za ostale tadašnje srbijanske na-
rodne poslanike, čim su naišli na Peć, stvorio čitavu karavanu
konja, koji su ih odnijeli do Andrijevice, i onda su ih sreli državni
automobili, na kojima su se odvezli u Podgoricu. Ali pokojnom
kralju Nikoli nije bio dovoljan onaj ministrov raspis i druga nje-
gova naredjenja, pa mi je kao funkcionaru na onda važnom mjestu
i svom rodaku prije no će Srbijanci naići na Peć, on lično uputio
telegram ove sadržine: «Kritični dani već su na vidiku. Sad ili
nikada treba pregnuti, da se spase što se spasti može. Tebi pred-
stoji nešto, što je najteže, jer će Peć biti prolaz izbjeglica. Među
njima će biti i viših lica, naših i stranih. Svakom bez razlike imade
se dati način za prolaz k Podgorici. Uzeću te lično na odgovor,
ako sve to najtačnije ne izvršiš.» — I prije no što će Srbijanci naići
na Metohiju sva kola i konji u njoj bili su rekvirirani za njih i
našim vlastima je stajalo sve to na raspoloženju, da je gotovo,
kad što ustreba... Tako na traženje vlade Kraljevine Srbije cr-
nogorska je vlada onda dala za srbijansku voj-
sku jedan i pol milion kilograma kukuruza, koji
je sabran bio od naroda u ime državne dažbine — desetka i smje-
šten u državnim košarima u Dakovici. A istovremeno je od crno-
gorake vlade dopušteno da srbijanske vlasti mogu u Metohiji re-
kvirirati za vojsku žito i stoku za klanje na rekvizicione prizna-
nice.»

Kao što vidimo, Crna Gora je trebala da osigura i
zaštiti eventualnu odstupnicu srbijanske vojske. Kad to
izvrši, ona je, po Pašićevoj i Pešićevoj zamisli, imala
da bude uništena. Prvo je provoden sistem demorali-

zacije na taj način što su agenti i ideolozi Mlade Crne Gore širili defetizam u vojsci još od početka rata, kasnije je pukovnik Pešić preko svojih ljudi širio glasine o tome da kralj vodi pregovore za mir, pa da je ratovanje uzaludno. Toj razornoj agitaciji treba dodati onu očajnu glad i nevolju, a naposljetku sticaj ratnih okolnosti, pa da bude jasno da iz Crne Gore nije mogao izbjeći ni jedan vojnik. Pogotovu ne kada je pukovnik Pešić u najtežem trenutku, smatrajući da je crnogorska vojska izvršila svoju misiju kao zaštitnica Srbije, a on svoju također, napustio svoje mjesto i pošao iz Crne Gore ostavljajući kao komandant svoju zavedenu i namjerno rastrojenu vojsku na milost i nemilost neprijatelju. Vojska, koja je i inače bila rasuta, sada je ostala bez glavnog šefa, te je potpuno rasulo bilo neminovno. Nemogućnost odstupanja crnogorske vojske u najtešnjoj je uzročnoj vezi (kao posljedica) sa pokušajem da se sklopi sa neprijateljem separatni mir. Autor separatnog mira, autor je i ovog akta protivu crnogorske vojske. Petar Plamenac tvrdi da je 31. decembra 1915 bila povjerena vlada njemu i Janku Vukotiću, da bi oni naredili, pošto bi Pešića stavili u okove, da crnogorska vojska odstupi i bi izveli oko 45.000 vojnika iz zemlje.

Odgovor na ponudu mira stigao je 3. januara, a Pešić je, svršivši tim svoj zadatak, sutradan napustio Crnu Goru i pošao, da se javi svojoj komandi, u Skadar. Tada je neprijatelj već bio presjekao odstupnicu crnogorskoj vojsci, dok se najveći njen dio (30.000) nalazio u Sandžaku, gdje je čuvao da neprijatelj ne prođe preko Sandžaka i presječe srpskoj vojsci odstupnicu, pa je bilo isključeno da bi ova sandžačka vojska stigla prije neprijatelja u Skadar, kad bi pokušala da izbjegne.

Tako je, zaslugom Petra Pešića, ometeno da crnogorska vojska odstupi iz zemlje pred neprijateljem.

Ovim izlaganjem bi bila, u glavnom, prikazana sudbina Crne Gore u svjetskom ratu, u koji je ušla da pomogne spasti Srbiju, pa je izgubila svoju slobodu!

CRNA GORA U EMIGRACIJI

Držanje službene Crne Gore. — Pašić i ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. — Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje.

Padom Crne Gore 1916 prekinut je svaki rad na ujedinjenju u zemlji. Ovaj se rad obavljao sada u emigraciji. Pred odlaskom iz Crne Gore kralj Nikola je bio rekao u jednoj proklamaciji, da gdje on bude, tu će biti crnogorska zastava i službena Crna Gora. Tim je on htio reći da se državni život Crne Gore ne gasi dok god on bude njen slobodan kralj.

Dok nije srušen caristički režim u Rusiji kralju Nikoli bilo je mnogo lakše voditi pregovore preko svoje vlade sa srpskom vladom na Krfu o ujedinjenju Crne Gore i Srbije. Po svjedočanstvu Lazara Mijuškovića bila je sa Pašićem stvorena neka osnova za ujedinjenje na taj način što se dinastičko pitanje rješavalo priznanjem kralja Nikole kraljem ujedinjene države, a regenta Aleksandra njegovim regentom i nasljednikom. Ostala pitanja, bilo je ugovoreno, da se sporazumno riješe. Rуска revolucija je pokvarila ravnotežu u odnosima između crnogorske i srpske vlade, te je i ovaj plan o ujedinjenju sporazumnim putem odbačen. Od tada je srpska vlada prestala da sa predstavnicima službene Crne Gore vodi pregovore o zajedničkim poslovima i o ujedinjenju. Ali crnogorske vlade u emigraciji nijesu obustavile svoj rad na pripravljanju pogodnog terena za ujedinjenje. Samo je taj njihov rad, zbog nemanja kontakta sa srpskom vladom, bio jednostran. Srpska vlada nije više željela da pregovara sa crnogorskom, pa ne samo to, nego je povelu akciju protivu nje i stupila u vezu i saradnju sa onim Crnogorcima, koji su ustali protivu svoje otadžbine izdajući njene interese.

Lazar Mijušković saopštava kako mu je Stojan Protić, jedan od šefova radikalne stranke predložio, kad je već bio u ostavci kao šef crnogorske vlade, da osnuje u Parizu jedan crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, koji bi kao jedna vrsta vlade vodio poslove i pripreme za ujedinjenje sa Srbijom. Ovaj bi odbor finansirala srpska vlada i stavila mu na raspolaganje sva potrebna sredstva za rad. Mijušković je odbio taj predlog, ali nije mogao ubijediti Pašićevog izaslanika da osnivanje jednog ovakvog odbora može da izazove teških posljedica po Crnu Goru i da pogorša njene odnose sa Srbijom. Kasnije, kad je dao ostavku na predsjedništvo vlade, Andrija Radović prihvatio je ovu ponudu i osnovao crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, sa kojim je srpska vlada, i ako je bio njen organ, održavala veze kao sa službenom vladom jedne države.

Radikalna narodna skupština kraljevine Srbije u Nišu 1915, na predlog Pašićeve vlade, donijela je jednu rezoluciju, kojom je proglasila, do tada odbranbeni rat protivu Austrije, napadnim i fiksirala svoje minimalne ratne ciljeve. Za ovu rezoluciju, prije njenog donošenja, nije znala crnogorska vlada, pa prema tome nije mogla ni dati svoj pristanak na to, da ova skupština proglasi jednim od ratnih ciljeva Srbije i prisajedinjenje saveznice Crne Gore, koja je zagazila u taj rat samo zato, da pomogne Srbiju. Dokle se crnogorska suverena država borila da spase Srbiju, polazući za nju hiljade života svojih sinova i žrtvujući svoju slobodu i suverenitet, dotle je radikalni parlament u Nišu donosio i svijetu objavljuvao svoju odluku da Crnu Goru uništi kao slobodnu i suverenu državu u korist kraljevine Srbije.

Pašić je kazao za vrijeme krfske konferencije: «Postojale su u istoriji dve države čisto srpske...» — Tada je on bio premijer kraljevine Srbije, kada je ovo govorio, pa je razumljivo da za svoju državu nije mogao ni misliti da kaže da je «postojala», nego se ono «postojale su» odnosi jedino na Crnu Goru. Za njega je, dakle, tada — 1917 — dok je rat još trajao, dok još nije bila

izvršena solunska ofanziva, već tada je za njega Crna Gora «postojala samo u istoriji!»

Krskom deklaracijom, koju su donijeli službeni predstavnici vlade kraljevine Srbije i neslužbeni predstavnici Južnih Slavena ispod Austrije, bez Crne Gore, koja je bila još tada saveznik Srbije, bilo je zaključeno da se ne traži njeno izjašnjenje u ovom pitanju, te je o njenoj sudbini odlučivano kao o sudbini koje god neprijateljske provincije, koja se ima okupirati i anektirati. Ovu Krfsku deklaraciju prihvatio je Odbor za narodno ujedinjenje u Parizu, koji je za radikalnu krfsku vladu bio postao službeni predstavnik Crne Gore, a na čelu čijih pododborna su bili sve sami činovnici kraljevine Srbije.

Akciju, odvojenu od one, koju su vodili kralj i vlada Crne Gore u emigraciji, za ujedinjenje Južnih Slavena poveli su neki crnogorski podanici, na čelu sa A. Radovićem, zajedno sa većinom srbijanskih podanika. Centri ove odvojene akcije bili su Pariz, gdje je bilo sjedište Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, Krf, gdje je bila srbijanska vlada, i Solun, gdje je bila glavna vojnička baza srbijanske i savezničke vojske. Ovi «unionisti», kako su se sami nazivali, vodili su ogorčenu borbu protivu službene Crne Gore, t. j. njene vlade i Kralja. Srpska vlada na Krfu prekida diplomatske odnose sa Crnom Gorom, a stupa u najtješnje veze sa Odborom u Parizu. Na taj način je potpuno obustavljena akcija za ujedinjenje, koja je započeta prije rata između službenih predstavnika Crne Gore i Srbije. Ona je zamijenjena akcijom vodenom sa strane Srbije i sa strane od nje osnovanog Odbora u Parizu. Kasnije ćemo vidjeti da ni ovaj Crnogorski odbor neće provesti ujedinjenje, nego Crnogorski oisjek pri ministarstvu spoljnih poslova na Krfu, kome je bio na čelu Svetozar Tomić. Narodno vijeće u Zagrebu je 1918 izrazilo povjerenje Jugoslavenkom odboru, koji je pregovarao na Krfskoj konferenciji sa srpskom vladom o ujedinjenju sa Srbijom, ali onaj odbor u Crnoj Gori, koji je proveo sa Srbijom, ali onaj odbor u Crnoj Gori, koji je proveo ujedinjenje, nije ni to učinio prema Crnog. odboru u

Parizu, a kamoli da je ovaj pariski odbor došao, da preuzme vlast u zemlji i provede svoj program.

U stvari, kriskoj vladi je bio potreban ovaj odbor, da bi pomoću njega mogla da parira politiku crnogorske vlade, a čim je ta potreba prestala, članovima odbora dati su unosni položaji u zemlji, te je time njihov rad likvidiran i bogato honorisan. Za vrijeme postojanja odbora i izlaska njegovog lista »Ujedinjenje« sva se borba vodila protiv ličnosti službene Crne Gore, te kralja i dinastije, a sav optužni materijal sastojao se isključivo od tvrdnji, da je kralj tražio separatan mir s neprijateljem, da je naredio kapitulaciju, da je izdao, da je iznio blago iz zemlje (u čivotu sv. Petral) itd. (Kasnije je Radović priznao da kralj nije imao novaca). Potrebno je bilo da se kompromituje u prvom redu kralj, a poslije svi njegovi saradnici. »Ujedinjenje« je u prvom svom broju (14-27 marta 1917) objavilo i ovo:

»Težinu njihova bola (Crnogoraca) pojačava i taj fakt, što su u taj kobni položaj dovedeni suprotno jednodušnoj volji Narodne skupštine kraljevine Crne Gore, koja je, na nekoliko dana pred samu katastrofu donijela rezoluciju, da se do kraja ide po primjeru Srbije.»

Po tome bi izgledalo da je Odbor stajao na staništu da je crnogorska skupština pravilno cijenila situaciju i naređivala da se radi u onom duhu, kako to žele i članovi pariskog odbora. Ali ta skupština, koja je donijela rezoluciju da se do kraja ide po primjeru Srbije, nije bila pozvana po završetku rata, kao ni ovaj odbor, da do kraja provede svoje želje o ujedinjenju sa Srbijom. Odbor pak nije ni protestovao protiv rasturanja skupštine i sebe samoga, jer se tim rasturanjem nije rasturalo ono zbog čega je on stvarno bio i osnovan i sa strane svojih osnivača i finansijera i sa strane svojih članova.

Još u proklamaciji, kojom je objavio rat Austro-Ugarskoj, kralj Nikola je, kada je Srbija vodila odbranbeni rat, rekao ovo: »Tržem mač za slobodu svih Jugoslavena!« — U tim riječima bio je iskazan program i njegov i čitavog crnogorskog naroda. Da se desilo to čudo, pa da je izveo svoju vojsku iz zemlje u broju od

40—50.000 vojnika, onda bi to značilo predati u ruke neprijatelju čitavu srpsku vojsku, vladu, parlament i kralja, jer bi im austrijska vojska presiekla odstupnicu preko Albanije, ali bi na programu: tržem mač za slobodu svih Jugoslavena — Crna Gora odigrala po završetku rata vodeću ulogu u svim poslovima. Ali, kako se to nije desilo, iz već poznatih razloga, Crnoj Gori nije pripala nikakva vodeća uloga, pa čak ni u pitanju rješenja svoja vlastitog unutarnjeg problema. Na pomoć saveznika službena Crna Gora nije mogla računati ni u kom slučaju, pa ni u slučaju da zatraži provođenje u život svih onih zahtjeva, koje je postavio predsjednik Vilson u znamenitoj svojoj proklamaciji o uslovima za mir. Za jačega svaki zakon i moralni princip vrijedi samo dotle, dokle mu pribavlja izvjesne koristi od slabijega, ali kada štiti slabijega, biva bezobzirnito gažen. Sankcije se primjenjuju samo prema slabijemu, ali ih prema jačemu ne može slabiji nikad primijeniti. Tako su Vilsonovi uslovi mira bili primjenjivani samo u toliko, u koliko su jačima koristili, a kad su određivali neka prava slabijima, bili su jednostavno zgaženi i prećutani.

Narod Crne Gore je bio u ropstvu, dakle nesposoban da se izjasni o svojoj sudbini, a njegovi legalni predstavnici bili su od saveznika ignorisani, te je bez njih i protivu njih odlučivano o sudbini njihove zemlje.

Da pokažu pred svijetom kralj i vlada Crne Gore kako su sve ono laž i kleveta, što je protivu njih iznešeno u savezničkoj štampi odnosno njihovog stava u pitanju ujedinjenja izdat je bio proglas Jugoslavenima (8. X. 1918), pitaisan od kralja i vlade, u kojem je, između ostaloga, stajalo i ovo:

»Braćo, sa najvećim zanosom, radošću i oduševljenjem danas svečano izjavljujem da želim, a uvjeren sam da istu želju ima i sav moj vjerni narod u Crnoj Gori, da i naša mila Crna Gora bude sastavni dio Jugoslavije, da časno uđe u Jugoslavensku zajednicu kao što je časno i do kraja za nju ratovala i stradala. Želim da se složimo i bratski uređimo u Jugoslavensku konfederaciju, u kojoj će svak sačuvati svoja prava, svoju vjeru, uredbu i običaje, i u kojoj niko neće smjeti nametati prvinjstvo, već svi da bude-

mo jednaki u čedrim njedrima majke Jugoslavije, te da svak bratski i složno radi na njenu napretku i veličini u društvu slobodnih i prosvijeđenih naroda.»

Pašić je telegrafirao 19 oktobra (po starom) 1918 iz Pariza na Krf Prestlonasledniku, između ostalog, i ovo:

»Ne treba pustiti iz vida, da se naša braća u Americi odriču Krfске deklaracije i traže republiku; da imamo među mladim svetom dosta republikanaca; da kralj Nikola sada propoveda federativnu republiku Jugoslaviju.«*)

Ministar prosvjete i zastupnik ministra inostranih poslova u emigraciji, dr. Pero Soć, izjavio je listu »Democratie nouvelle«:

»Gledište kralja i vlade Crne Gore na pitanje jugoslavensko ne razlikuje se ni u čemu od onoga koje je izrazilo Narodno vijeće u Zagrebu i predsjednik vijeća dr. Korošec. To gledište je veoma prosto i jasno: volja narodna, koja se ima izraziti preko prave konstituante, da bude suverena u svemu i za svakoga, kako za Srbiju i Crnu Goru, tako i za sve zemlje jugoslavenske, pa ma ta konstituanta proglasila i republiku.«

Postaje nedvojbeno jasno da su kralj i vlada Crne Gore bili za ujedinjenje Južnih Slavena u jednu državu. Samo je njihovo gledište na način, kako da se to ujedinjenje izvrši i kakva da bude zajednička država, bilo različito od gledišta Pašićevog na ista pitanja. Agenti Pašićeve politike, među kojima je bilo i nekoliko Crnogoraca, trublili su na sve strane kako kralj Nikola hoće da dođe u zemlju i da se odriži na prestolu, a on je u stvari bio već odlučio da se odreče prestola i da traži republikansko uređenje. Tvrđilo se da se tzv. »zelenaši« bore za separatnu Crnu Goru, a oni su se borili za ujedinjenje slobodnim putem i slobodno izraženom narodnom voljom. Naizad da su »zelenaši« protivu ujedinjenja, a u stvari Crna Gora je radi mogućnosti ujedinjenja ušla u rat, da izgubi svoj državni individualitet i utone u bijedu, kojoj nema ravne u djelovima civilizovanog društva. Ove je klevete bilo potrebno širiti da bi se koliko toliko pred svijetom opravdao režim vatre i krvi, koji je ujedinio Crnu Goru sa Srbijom. Razbijajući te klevete, mi razbijamo osnove, na kojima je onaj zločinački režim nalazio svoj raison d'être.

*) Milan P. Dorđević: »Srbija i Jugoslaveni«, str. 203. Beograd.

UJEDINJENJE SA SRBIJOM

Pašićev plan ujedinjenja. — Velika narodna skupština u Podgorici. — Pravni poredak u zemlji poslije ujedinjenja.

Pašić je stavio u dužnost svome činovniku, šefu Crnogorskog ostsjeka u Min. spoljnih poslova, Svetozaru Tomiću, da pripremi što je potrebno da se izvede plan o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. Tomić je organizovao razne odbore za ujedinjenje, u kojima su bili i odlučnu riječ vodili srpski drž. činovnici. Ne samo da nije imao povjerenja u crnogorsku vladu, nego ga nije imao ni u crnogorski odbor u Parizu, pa je zbog toga Pašić svojim najpouzdanijim činovnicima povjerio da kako znaju riješe pitanje Crne Gore u duhu njegovih uputa.

Svetozar Tomić je došao s vojskom u Crnu Goru noseći sobom gotov plan, po kojem će se izvršiti ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Taj plan, po njegovom kazivanju, bio je uglavnom izradio sam Pašić. Pašićevo gledište na ovo pitanje Tomić ovako izlaže:

»Kad se obrazovao Crnogor. odbor sa nar. ujedinjenje Pašić je izjavio: »Ja ću s najvećom predusretljivošću i voljom raditi sa tim Odborom, kome je predsjednik g. Radović, na jedinstvu Srbije i Crne Gore i ja ću ga uvek svesrdno pomagati na tom poslu.« A 22 marta 1917 godine rekao je, u prisustvu šefa Crn. odseka, nekolicini Crnogoraca, koji su svratili na Krf u prolazu za Solun, ovo: »Sjedinjenje Crne Gore sa Srbijom mora se izvršiti pa bilo Jugoslavije ili ne. Ostvarenje toga pitanja ne zavisi, i ne treba da zavisi, da li ćemo moći osloboditi celo naše pleme. Čak i da ostane status quo ante bellum, ipak je anomalije da Crna Gora i Srbija ostanu razdvojene jedino iz interesa dinastičkih. Interesi naroda srpskoga u Srbiji i Crnoj Gori zahtevaju, da se jedinstvo što pre postigne i da se narodu olakša živeti i razvijati.«

Pašić je zaista svesrdno i izdašno pomagao Rado-

višev Odbor u Partizu, ali mu ipak nije povjerio nikakvu dužnost na stvarnom provođenju ujedinjenja. A prije nego je i izvršen proboj solunskog fronta, kada se nije znalo kakva će biti sudbina Srbije i Crne Gore, niti se moglo znati kako će se o ujedinjenju izjasniti Crnogorci, Pašić je rekao da se ujedinjenje dviju kraljevina mora izvesti. On je, dakle, bio već načisto s tim šta ima da se zbude sa Crnom Gorom. Stoga je raspoloženje Crnogoraca u zemlji bilo savršeno neodlučno za dalju njihovu sudbinu. Ako toga raspoloženja za Pašićeve planove ne bi bilo, ono se imalo stvoriti po potrebi i silom oružja, kao što je faktično i učinjeno.

Pričanje Svetozara Tomića o radu na provođenju Pašićeve zamisli vrlo je dragocjeno. Idući s vojskom, koja je nastupala pod komandom maršala Francuske Franše-a Depere-a k Crnoj Gori, Tomić se brinuo o izvršenju svoje misije. Tu svoju brigu on ovako izlaže:

«Uz put sam krojiu plan za rad unionista u Crnoj Gori, ako prilike za to budu podessu, i već sa dolaskom u Peć plan je bio gotov.» Plan se sastojao u ovome: I. U oslobođenom delu zemlje, pomoću naroda, obrazovati opštinske i policijske vlasti. U postavljanju vlasti naša vojska da ne uzima nikakvog učesća, da se ne bi moglo reći da od naše strane ima ičega okupatorskoga. II. Pošto se u ovoj zemlji vlasti uspostave, raspisati izbore za narodne poslanike, ali ni po srbijanskom ni po crnogorskom izbornom zakonu, no nova pravila za to propisati. III. Glasanje da bude slobodno i javno kako je oduvek glasanje vršeno po plemenima u srpskom narodu. IV. Gledati da što više u skupštinu uđe mladih i školovanih ljudi i zbog toga smanjiti cenzus godina na 25. za poslanike, i V. U skupštini da bude predstavljena cela zemlja preko svojih poslanika i da odluke skupštinske budu izraz volje celoga naroda.»

Ovaj plan, koji je «skrojen» prije oslobođenja Crne Gore (1918), bio je proveden, samo sa nekim korekturama, koje ćemo detaljnije naznačiti.

Sam Sv. Tomić u svojoj knjizi o ujedinjenju Srbije i Crne Gore¹⁾ objavljuje dokumente, iz kojih se vidi da je on sa srbijanskim činovnikom, P. Kosovićem obrazo-

¹⁾ Izdanje Društva sv. Save, Beograd 1928.

vao jedan odbor, u koji su začlanili još dva Crnogorca. Taj je odbor rukovodio rganizovanjem vlasti u zemlji, a da li se on oslanjao na vojsku vidi se iz tvrdnie Tomićeve, kojom kaže, da je komandant mesta u Nikšiću, Milutin Dragović, srpski oficir, učino odboru ogromne usluge.

«Politika» pak piše povodom smrti pukovnika Stojana Popovića (20. III. 1928), koji je bio na službi u Crnoj Gori, ovo:

«Stojan Popović je pao i pucao po Crnoj Gori, a ova o njemu čuva najlepše uspomene... Umirio je Crnu Goru, te i na tom polju zadužio otadžbinu.»

Dakle vojska je bila odlučujući faktor i nosilac vlasti u Crnoj Gori od 1918 do 1923 godine. Velike sile, pomenice Francuska, smatrale su Crnu Goru privremeno okupiranom savezničkim trupama. U njoj su ove trupe navodno vršile vlast u ime crnogorskog kralja i vlade. Njihova vlast je trajala do izbora za ustavotvornu skupštinu u Beogradu (1920), a od tada su tu vlast vršile trupe srpske voiske.

Stojeći svakako na stanovištu srpskog patriote šef ostsieka crnogorskog u srbijanskom Ministarstvu spoljnih polova ovako brani sebe i svoje drugove:

«Nije bio nesrpski i nepatriotski rad Ilije Lalevića, ondašnjeg srpskog profesora, što je bio urednik unionističkog lista «Ujedinjenje» u Ženevi; nije bio nesrpski i nepatriotski rad Gavriila Cerovića, ondašnjeg srpskog sreskog načelnika, što je radio u Crnogorskom Odseku na Krfu; nije bio nesrpski i nepatriotski rad Milutina Dragovića, srpskog narodnog poslanika, što je s vojskom kao rezervni oficir došao u Nikšić, tu postao komandant mesta i unionistima i opštoj stvari dosta dobro poslužio; nije bio nepatriotski i nesrpski rad Petra Kosovića, ondašnjeg srbijanskog profesora, što je bio predsednik solunskog odbora za nar. ujedinjenje; nije bio nesrpski i nepatriotski rad Svetozara Tomića, ondašnjeg srbijanskog inspektora Min. Prosvete, što je bio šef Crnog. ostsieka pri Ministarstvu inostr. dela (kraljevine Srbije) i održavao veze između crnogorskih unionista s jedne strane i kralj. srp. vlade s druge strane. Nije bio nepatriotski i nesrpski rad Petra Kosovića i Svet. Tomića, što su kao vojnici s vojskom došli u Crnu Goru i tu kao članovi Privr. Centr. Izv. Odbora za Narodno Ujedinjenje,

koji se tu na mestu stvorio — pomogli unionistima da se ujedinjenje onako mudro izvede. Neki zameraju Kosoviću i Tomiću što su se kao srbijanski podanici potpisali uz ostale članove Privr. Izvr. Centr. Odbora na izbornim pravilima za izbor poslanika za Vel. Crnogorsku Narodnu Skupštinu. Potpisali su se što je, posle prolaska vojske, nastala u zemlji anarhija koju je trebalo što pre preseći i što su unionistički interesi to zahtevali. Ali Crnogorci, srbijanski podanici, nisu se ni jednom prilikom ogrešili o crnogorsko ustavno pravo.

Kako se vidi iz ovog prikaza gospodina senatora Tomića, glavne funkcije u radu na ujedinjenju Crne Gore i Srbije bile su u rukama visokih srbijanskih činovnika, na čelu kojih je stajao sam Tomić. Koliko su ovi »Crnogorci« vodili u svom radu računa o Crnoj Gori, vidi se iz ovih Tomićevih riječi:

»Nije se smelo dopustiti da se unionistički pokret među Crnogorcima razvije u drugom pravcu do u onom, koji ide u suglasnost sa politikom Kraljevine Srbije i opštih srpskih interesa.»

I zaista to nije ni dopušteno! A naročito nije dopušteno da se taj rad razvija u pravcu, koji ide u suglasnost sa politikom kraljevine Crne Gore! A da Crnogorci u izvođenju toga rada nijesu imali druge uloge osim žandarmske, jer su poslom rukovodili sve sami, naprijed spomenuti, srbijanski činovnici pod zaštitom, uz pomoć i pod pokroviteljstvom vojne sile, koja je bila zemlju okupirala, to je kao dan jasno!

Iz jednog raspisa Podgoričkog odbora narodne omladine vidi se da je taj odbor bio potčinjen u neku ruku komandantu trupa na Cetinju, đeneralu Mihailoviću. Iz drugih dokumenata poznato je da su vojne vlasti naoružavale omladinske organizacije, o čemu postoji sačuvanih dokumenata, u koliko to nije notorno poznata stvar. Naposljetku, ove trupe, koje su se nalazile u Crnoj Gori, bile su pod komandom francuskih đenerala, pa je mjerodavno kakvom je francuska vlada u ono vrijeme smatrala ulogu svoje vojske u Crnoj Gori. Sa potpisom šefa vlade i šefa države francuska vlada je 4 novembra 1918 izdala dokument, u kojem se kaže ovo:

»Što se tiče francuskih trupa, pozvanih da okupiraju privre-

meno teritoriju vašeg Kraljevstva, respektujući ustavne institucije, one će se truditi da održe red pomažući, koliko je to moguće, narod da uspostavi normalan život, koji je bio duboko uznemiren zbog bolnih iskušenja proizlazećih iz neprijateljske okupacije.»

Iz ovoga nesumnjivo proizlazi da su vlade, čija je vojska posjela Crnu Goru, smatrale da su ju time »privremeno« okupirale.

Tomić naročito naglašuje da on sa svojim prijateljima nije povrijedio ustavno pravo Crne Gore. Međutim, on je donio odluku da izvrši izbore, pomoću vlasti od njega i od okupatora organizovanih, ali ne po zakonu Crne Gore, nego po nekim pravilima, koje će sam, kao zakonodavna vlast izraditi. Crnogorski ustav, međutim, ne dopušta izmjenu zakona niti proglašenje novih bez saglasnosti skupštine, koja još u ono vrijeme nije bila raspuštena. Tomić, koji kaže da nije postupio protuustavno, skrišio je taj ustav i poništio sve zemaljske zakone i prava gazeći prethodno osnovna načela međunarodnog i ratnog prava.

Bojeći se i znajući sigurno da narod neće odobriti ove nasilničke metode na slučaj da bude pozvan da odlučuje slobodno o svojoj sudbini, Tomić je odlučio da izbori budu javni, a glasanje usmeno. Teror i nasilje kod takvih izbora redovno odnose pobjedu bez ikakvih drugih obzira.

Namjera da u skupštinu dovede što više mladih i školovanih ljudi bila je logična posljedica saznanja da narod ne odobrava nasilno rješenje crnogorskog pitanja. Nametnuti im za zastupnike mladiće, školovane u školi Marka Dakovića i renegatski raspoložene prema svojoj otadžbini, a potplaćene i podmićene obećanjima, značilo je osigurati donošenje odluka, koje je sa Krfa gotovo donio Tomić. Tomić objavljuje dokumenta, iz kojih se vidi da su ga kandidati za poslanike pitali da li smiju, odnosno da li on dopušta da se kandiduju. Dakle, i o tome ko će se i ko se smije kandidovati odlučivali su Tomić i Kosović.

Punovažnost odluka Velike narodne skupštine u Podgorici branjena je tim što se tvrdilo da je to bila

jedna revolucionarna skupština, a u revoluciji se ne vodi računa o legalitetu i postojanju zakona i njihovih odredaba. Zakon je ono što revolucionari takvim proglašavaju. Na temelju toga ideolozi Vel. nar. skupštine su dokazivali, da je neopravdan prigovor, da su skupštinske odluke nepunovažne, stoga što nijesu donete legalnim načinom ni slobodno izraženom voljom naroda. Tomić priča kako su u zemlji, pošto je u nju ušla saveznička vojska, nastala prava revolucija, pljačka i nered, pa da je trebalo spriječiti revolucionisanje masa i zadržati što prije pravni poredak. Ako je u zemlji nastala revolucija i ako je Tomić stavio sebi u zadatak da tu revoluciju spriječi, onda je njegova uloga bila i jedino mogla biti kontrarevolucionarna. O revoluciji, kojoj bi Tomić sa drugovima bili na čelu, nema ni govora, jer on izričito obilježava svoju ulogu kao kontrarevolucionarnu. Revolucije redovno dižu društvene klase, staleži ili narodi, koji su podvlašćeni i porobljeni, a protiv onih, koji nad njima drže vlast i silu u svojim rukama. Rezultat revolucije može biti četvorostruk: ili revolucija pretrpi potpuni neuspjeh, te revolucionari izgube i ono što su imali; ili se završi remi-em, t. j. ostane svak na svome; ili ugujneti i ugujetač (status quo ante revolutionem); ili revolucionari uspiju da naprave kompromis sa zavojevačima, čime dobivaju neka veća prava; ili pak revolucionari potpuno pobijede, u kom slučaju u svemu diktiraju zakone novog poretka i društvenog uređenja. Jednomišljenici Sv. Tomića nitesu imali nad sobom sile, sa čijim bi interesima kolidirali njihovi. Sa interesima one sile, koja je u Crnoj Gori držala u svojim rukama vlast i silu, interesi Tomića i drugova su bili koordinantni. Prema tome, Tomić sa svojim jednomišljenicima, organizatorima i članovima Velike nar. skupštine, nite mogao biti revolucionarni faktor. Narod se u Crnoj Gori nite mogao pobuniti i zapaziti u revoluciju protivu vlasti kralja Nikole, jer da je to htio, on bi morao udariti na savezničke trupe, koje su tu vlast vršile u ime kralja, a protivu njegove volje. Tomić sa pristalicama nije ustao protivu vlasti savezničke vojske, već je, naprotiv, ustao protivu pokušaja onih Cr-

nogoraca, koji su htjeli svrgnuti vlast savezničke vojske i njenih eksponenata Tomića i drugova. Taj pokušaj bio je ugušen u krvi i u ognju sa strane četa, koje — u koliko nijesu bile regularna saveznička vojska — bile su od vojske naoružane, hranjene i organizovane. Prema tome, revolucija je postojala, ali su ti revolucionari pretrpjeli potpuni neuspjeh, te bili do noge potučeni sa strane armije Sv. Tomića, čija je uloga bila izrazito kontrarevolucionarna. Kako je Vel. nar. skupština djelo Tomića i drugova, to su i njene odluke u stvari odluke jedne kontrarevolucionarne organizacije, koja je — pomoću vojne sile — uspjela da uzurpira vlast i da pokori narod. Kad bi se moglo, kao što ne može, smatrati Vel. nar. skupštinu jednim revolucionarnim parlamentom, onda bi morao nužno biti atribut njene revolucionarnosti i takat da je ona uspjela srušiti u zemlji svaku vlast, koja je držala u potčinjenosti revolucionisane mase, pošto su odluke te skupštine u cjelosti provedene u djelo, što znači da je ona diktirala neograničeno zakone o novom poretku i društvenom uređenju. Međutim, skupština nije srušila vrhovnu vlast vojske u zemlji, čak je radila po volji i naredbi te vojske, niti je pak imala nad sobom vlasti čiji bi vladavinski sistem bio uperen protivu njenih želja i interesa. Dakle, i sa te strane ova je skupština tipičan primjer kontrarevolucije. Mogao bi se jedino smatrati revolucionarnim pokušaj onih Crnogoraca, koji su išli za tim da sruše autoritet vojnih vlasti u zemlji i da pozovu narod, da se sam slobodno izjasni o obliku uređenja svoje države i zakonima poretka, koji je imao da se uspostavi. Drugeh revolucionara u Crnoj Gori 1918 nije bilo.

«Zakon» za izbore poslanika za Veliku narodnu skupštinu u Podgorici donio je Tomić-Kosovićev odbor u obliku jednog običnog raspisa vlastima, koji je nosio čak i broj djelovodnog protokola. U ovom «zakonu», koji se naziva »pravilima« stoji da ga izdaje Privremeni odbor za ujedinjenje Srbije i Crne Gore, koji »radi da to u djelo privede.« Odbor kaže »da bi se i najširim narodnim masama omogućilo da radi na ovom krupnom narodnom poslu« riješeno je da se 6 novembra izvrše

izbori. Skupština se imala sastati 11. novembra da odluči o državopravnom obliku države i da izabere stalni odbor, koji će dalje radom rukovoditi. Tim je skupštini bilo već unaprijed određeno šta će odlučiti i da će izabrati odbor, koji će radom »dalje« rukovoditi, dakle onim radom kojim je dotle rukovodio privremeni odbor. Izbor poslanika vršio se javnim i posrednim glasanjem. Prvo su se birali delegati, kojima su punomoći izdavali od odbora postavljeni kapetani i sreski načelnici, a poslije su ti delegati birali poslanike, opet javno i usmeno. Briga oko izvršenja ovih pravila bila je povjerenjena okružnim načelstvima. Pravila nijesu sadržavala nikakve odredbe niti sankcije o načinu izbora, niti su određivala ko ima pravo da bira niti da bude biran (osim broj godina biranih), a zatim nijesu predviđala nikakve garancije za slobodu birača, koja je i onako pravilima bila poništena. Ona su u stvari bila jedan poziv predstavnicima potčinjenih vlasti, da pošalju svoje povjerljive ljude u skupštinu.

Što je ovako brzo i bez saslušanja naroda i njegovih predstavnika postupio Tomić se pravda razlogom da je u zemlji zavladao anarhija. Međutim, smiješno je da se govori o anarhiji u zemlji, u kojoj svu vlast imaju u rukama savezničke trupe pod oružjem, pa — zar — ne mogu da uspostave red, a uspostaviće ga bez oružja civil Sv. Tomić pomoću varoških besposličara i lumpenproletarijata, sa jasno naglašenim zločinačkim instinktima! Razlozi su morali biti drugi. Žurilo se da se skupština održi i za nju izvrše izbori prije nego se u zemlju vrate oni Crnogorci, koji su bili u emigraciji ili u internaciji. I to se postiglo.

Po ovim pravilima izvršeni su izbori, te je skupština, koja se sastala u Podgorici (26-13. XI. 1918), donijela svoje poznate odluke o ujedinjenju sa Srbijom i o zbacivanju dinastije Njegoš s prestola. Izabran je i stalni izvršni odbor, koji je imao da u djelo provede odluke Velike narodne skupštine.

Po Tomićevoj logici trebalo je da ovo znači uspostavu vlasti i zavođenje jednog normalnog pravnog poretka. Skupštinske odluke donešene su 13. novembra

1918, a sedamnaest dana kasnije proglašeno je u Beogradu ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu. Kakav je bio uspjeh Tomićeve politike na zavođenju pravnog poretka u zemlji svjedoči jedan dokument onoga doba, iz kojeg se vidi kakva je u zemlji bila javna bezbjednost, kakav pravni poredak i ko su bili nosioci upravne, sudske i zakonodavne vlasti. Po svim crnogorskim plemenima bile su organizovane čete, koje su se nazivale omladinskim organizacijama. Jedna od takvih četa, sve su bile organizovane na istim osnovama, u junu 1919, dakle osam mjeseci poslije ujedinjenja i izbora Stalnog izvršnog odbora, dobila je i prinudno primila ovaj statut:

Organizacija čete »Ujedinjenje i sloboda«

1. Zadatak čete je da obiđe sva sela u Piperima i da svoje pristalice organizuje i zakune na zajednički i uzajamni rad.
2. Četa će protivnike ujedinjenja pozvati da budu mirni, lojalni i pokorni vlastima i naredbama ove čete i da se na to zakunu.
3. Ko se od protivnika, nazvanih zelenaša, ne bi zakleo na goranje ima se odmah razoružati i kazniti da dadne potrebno jelo za četu. Ako bi se tome odupro oružjem ima se odmah kao izdajnik domovine, naroda i slobode strijeljati.
4. Rodbinu odmetnika odmah pozvati i narediti joj, da odmetnutog što prije povрати i to u određenom roku, u protivnom slučaju primorati rodbinu da dadne potrebnu hranu za četu.
5. Ako bi koji član rodbine odmetnikove s njim održavao vezu u namjeri informacija ili pokazivanja o kretanju čete, ima mu se kuća odmah kao izdajniku upaliti, a on se smiču kazniti.
6. Niko od stanovnika ovog plemena ne smije odmetnika u kuću primati. Ako bi mu odmetnici silom u kuću ušli, on mora odmah ili zvati u pomoć ili preko nekog izvjestiti komandu čete. Ko bi protivno uradio kažnjava se materijalno davanjem hrane, ako ne bi bilo još teže krivice, u kom slučaju će mu četa suditi.
7. Dragovoljno davanje hrane ili municije odmetniku smatra se izdajstvom i tako se sa krivcem postupa.
8. Kako je naše ujedinjenje izvršio sam narod, to vojnikom čete može postati svaki Srbin, koji se zakune na ova pravila i položi propisnu zakletvu i potpiše se na spisak.
9. Četom komanduje major Blažo Božović, a upravlja pop

Radosav Marković, sa još dvije osobe, koje četa bude izabrala.

10. Svaki vojnik dužan je pokoravati se naredbama gornje komande.

11. Državni činovnici, koji bi bili u četi, kad ih pozovu vlasti na službu, moraju se pokoriti vlastima, ali će po mogućstvu tražiti odsustvo da učestvuju u radu čete.

12. Četa prestaje da djeluje kad u zemlji bude uspostavljen red i mir i osigura se ujedinjenje.

13. Svaki vojnik, koji se potpisao i zakleo na ova pravila, ako se ne pokori naredbi komande, smatrat će se izdajnikom i kao sa takvim postupiti.

14. Zakletva glasi: »Mi, na ovom spisku potpisati, zaklinjemo se Bogom i svim svetim i milim, da ćemo se ovih pravila držati i po istima raditi, jedan drugog moralno i materijalno braniti i štiti do poslednje kapi krvi. Ko se o ova pravila ogriješio, oružje mu potavnilo i cin mu obraz bio među braćom kao izdajnika, a ko se vjerno ovih pravila držao, neka mu je ime svijetlo i drugo u našim srcima. Amin.«

VII. 1919.

(sleđuju potpisi članova)

Ko je postavljao komandante i predsjednike četa po plemenima? — Iz pravila se to ne vidi, ali se to može upoređenjem dokumenata i analogijom događaja utvrditi. Četa ih nije birala, jer ih predviđa sam ustav (pravila), kojim se četa kreće. Osim toga, kada bi ih četa birala, ona bi im dala neke dužnosti i odredila djelokrug prava. A da bi ih birala, potrebno bi bilo da ona postoji prije donošenja ovih pravila, kojima se oni postavljaju. Međutim četa postoji tek poslije pravila.

Ona druga dva člana komande čete, koja četa bira sama, mogu biti izabrana na samom početku rada, kada još nije upisan nego samo jedan beznačajan broj članova. Četa postoji od momenta kada su pravila objavljena i u njima pomenuta lica primila dodijeljene im funkcije. A čim ona postoji, može da izabere dva člana komande. Nije predviđeno da moraju ti članovi komande biti vojnici čete. Faktično, četa kao organizacija većeg broja ljudi nije mogla ni ova dva člana da bira. Njih je birao najuži krug ljudi iz okoline komandanta i predsjednika. Četa ih, po pravilima, nije mogla mijenjati.

Ko je postavljao upravu čete vidi se po tome ko im je izdavao naredjenja. Jer onaj ko je imao prava naredjavati komandi čete, bio je svakako vlastan da vrši uticaj na izbor njenog časništva i na prirodu njene organizacije. Mi ćemo navesti još jedan dokument, iz kojeg će se vidjeti ko je bio četi nadležan. Taj dokument glasi u cjelosti:

Svima organizacijama i svima plemenima

Naredenje:

Po sporazumu između najvećih okružnih vlasti i centralne organizacije od danas, naime, od 1. juna, g. pukovnik Mašan Božović, iz Podgorice, da rukovodi svim vojnim stvarima sviju organizacija u ovom okrugu: razmeštaj trupa, razošiljanje trupa, stvaranje plana, kao i sve vojne i administrativne poslove. Gosp. pukovnik Božović stajaoće u vezi sa g. đeneralom Mihailovićem i njegovim pomoćnikom — načelnikom štaba i sa svima upravnim vlastima i sa njima u sporazumu celokupnim radom rukovoditi.

U ime organizacije:

(Potpisi):

V. Vukašinić s. r., dr. St. Radović s. r., A. Petrović, sudija, s. r.,
P. V. Popović s. r.

U drugim dokumentima ova organizacija naziva se »Odbor organizovane omladine okruga Podgoričkog« (Predstavnici: M. Vukčević, Mih. Božović i Ljub. Krunić). Osim toga Odbora, koji izdaje naredjenja mjesnim organizacijama, ustanovljenim po gore objavljenom statutu, postoji i Centralna organizacija, koja pregovara sa najvećim okružnim vlastima, dakle koordinantna im je. Centralna omladinska organizacija i najviše okružne vlasti, kojima se po statutu moraju pokoravati članovi omladinskih organizacija, stoje u vezi sa komandantom srpske vojske, koja stacionira na Cetinju i njegovim pomoćnikom šefom štaba preko naročitog lica, pukovnika Božovića. Pukovnik Božović rukovodi svim vojnim i administrativnim poslovima ovih organizacija u sporazumu sa đeneralom Mihailovićem (odnosno njegovim pomoćnikom) i sa svima okružnim vlastima. Kad se kaže »u sporazumu«, to znači da se vlast pukovnika

Božovića ograničavala u toliko što je za svoj rad morao imati saglasnost predstavnika vojske i okružnih vlasti. Iz toga slijedi da postojeće okružne i vojne vlasti mogu da djeluju nezavisno od omladinskih odbora i organizacija, dok odbori i ove organizacije mogu da rade samo ono, za što dobiju saglasnost vlasti, vojnih i civilnih. Logično je, onda, da su ove vlasti mogle imati i imale presudnog uticaja na rad omladinskih organizacija.

Iz svega do sad izloženoga vidljivo je kako je i pod kojim okolnostima izvedeno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, a kakav je pravni poredak zaveden u zemlji nakon toga ujedinjenja. Bilo bi preopširno kad bi sada ovdje izlagao sve posljedice ovakvog rada u Crnoj Gori i naveo koje su sve i kolike žrtve pale da se održi u važnosti djelo Svetozara Tomića, tog vjernog Pašićevog organa. O tome sam više govorio u svojoj knjizi »Gorštacka krv« (Beograd 1928).

ONI, KOJI ODLAZE I ONI, KOJI DOLAZE

Jedna zabluda. — Predratni »unionisti«. — »Mlada Crna Gora«. — Uloga Marka Dakovića i njegovih jednodjeljenika. — Razmjer političkih snaga u Crnoj Gori nakon 1918. — Plaćena gospoda.

Kako to da su i neki Crnogorci, koji su ranije smatrani poštenim ljudima, prišli onome organizovanom nasilju, koje je vršila tzv. »crnogorska omladina«? — Ti ljudi, kao ni mnogi drugi, makar koliko da su se dali kupiti i zavesti, nikad ne bi pošli putem, kojim su pošli, niti pomogli da se unosi ugarak u seljačke domove, a na stratište izvode stotine biranih Crnogoraca, žena i djece, da nijesu predpostavljali da je istina ono, što su slušali o predstavnicima službene Crne Gore. Predpostavljajući da je to istina, oni su smatrali da najviše odgovara njihovoj časti ako stupe u redove samozvane »crnogorske omladine« i pomognu njen teroristički rad. Iz izjave jedne grupe crnogorskih oficira (1919), koju je dala na putu pri povratku iz ropstva, a na kom putu je bila od policije zadržana dok podgorička skupština ne obavi ono što joj je bilo naređeno.

vidi se šta su ti zavedeni ljudi smatrali istinom i čime su pravdali svoj stav. U toj izjavi oni kažu ovo:

»Da je Crna Gora, pored svih svojih istorijskih zasluga, tešnja i žrtava za slobodu svoje braće, pored punog prava da ponosito u društvu s ostalim dijelovima našeg plemena, bude temelj naše opšte narodne zgrade, ipak izašla i pred sobom, svojim narodom i pred javnošću obilježena ispod tih zasluga i prinešenih žrtava;

»Da je za takav položaj, u koji je dovedena Crna Gora, jedini vinovnik i odgovornik zvaničnost crnogorska (!), a to je vladar Crne Gore s njegovim domom i njegovim političkim i vojnim savjetnicima, jer očigledno izlazi da su ta zvaničnost, ti faktori i u miru tajno zavedili nesrpskim putem Crnu Goru i u okviru neprijateljskih težnja, a u toku ovoga rata u najkritičnijem momentu po srpsko pleme, po predstavnika njegovu, oni su mučki i bezdušno tom predstavniku nacionalne snage i moći stavljali nebratске prepone, a kao završni čin tih prepona priredili s neprijateljem i groznu i nečasnu katastrofu svojoj državi, tresnuli o zemlju snagu, slobodu i ime Crne Gore, oduzeli braći bratsku potporu i gnusnim načinom bacili pod noge neprijatelja svoga slavno oružje crnogorsko.«

Potpisnici ove izjave kažu da svakom čestitom Crnogorcu »diktuje savjest da izdajnike domovine, zločince narodne slobode, grobare srpske misli, povedu pred svoj sud, pred sud mučeničke krivi i znoja narodnog, sud gdje ima dati svoju riječ uvrijeđena duša i čast, život i srpsko ime Crne Gore.« — Kao što smo vidjeli, taj se »izdajnik Crne Gore« sam prijavio 1925 godine u licu serđara đenerala Petra Pešića, a crnogorski oficiri, potpisnici ovog manifesta, nijesu održali svoju riječ. Naprotiv, pomogli su da se djelo Pešićevo i njegovih poslodavaca dovrši u moru krvi i ognja, gdje se utopila i sagorela mnoga crnogorska glava.¹⁾

¹⁾ Crnogorski narodni poslanik dr. Sekula Drljević tražio je u beogradskoj Narodnoj skupštini (16. II. 1925) da se u budžet unese suma od 50 milijuna dinara kao akontacije za naknadu štete učinjene paljenjem kuća crnogorskim seljacima u vrijeme od 1918 do 1923. Budući da su ove paljevine izvršili organi vlasti i lica od njih nagovorena dr. Drljević je smatrao da je država

Odričući legalnim predstavnicima vlasti i države da vrše svoje zakonom određene funkcije u zemlji, oni Crnogorci, koji su se stavili u službu privremenog izvršnog odbora, učinili su to s motivacijom, koju su najpotpunije izrazili ovi crnogorski oficiri. Pretpostavljajući da su tvrdnje u tom proglasu istinite, oni su pružili pomoć privremenom odboru.

Ova motivacija za rušenje crnogorskog državnog autoriteta, kako se to vidi iz dosadašnjeg našeg izlaganja, zasnovana je na netačnim činjenicama. Stoga su mnogi pristalice Privremenog izvršnog odbora, uvidjevši u čemu je istina, u koliko nijesu pristajali uz odbor iz sebičnih razloga, smjesta mu okrenuli leđa i povelili borbu za rehabilitaciju Crne Gore i za reviziju svih onih odluka i mjera, koje su donešene s pretpostavkom da su klevete na račun Crne Gore istinite. Tako su ostali da brane sistem ubijstava i vatre samo oni, koji su mu bili tvorci zato, jer je u tome bio njihov lični interes, jer su bili plaćeni da taj sistem zavedu, da bi se njim ostvarili neki politički planovi.

Mi smo vidjeli iz ranijeg izlaganja, da su ove tvrdnje u cjelosti neistinite i plod one kampanje, koja je vođena protivu Crne Gore ne samo na početku, nego i za vrijeme i poslije rata. Saznavši pravu istinu o ovim činjenicama, makar i kasno, pristalice izvršnog odbora nijesu mogle da se ne razočaraju u svoj rad i u svoje vođe i protektore, u koliko nijesu bili tuđinski agenti i plaćenici — provokatori.

Voda i ideolog ove organizovane bande palikuća i ubica, Marko Daković, vodio je sa bivšim ministrom dr. Sekulom Drljevićem 1928 jednu polemiku, u kojoj mu je Drljević napisao ovo:

«Daković je dao sebi mnogo truda, da što opsežnije odbrani režim vatre i krvi, kojim se vladalo Crnom Gorom nakon ujedinjenja. Dorbo je što priznaje taj režim za svoj. To priznanje treba

dužna da plati oštetu, koju su prčinili njeni organi. U tome govoru rekao je još i ovo: «Smatram za dužnost konstatovati, da je uvaženi šef današnje vlade g. Pašić rekao jednom prilikom mojim drugovima i meni, da je ovaj naš zahtjev pravedan.»

svi Crnogorci da čuju i da upamte. — Daković kaže da je tako upravljao, da bi učvrstio ujedinjenje, a danas i djeca vide, da je na zgarištima crnogorskih domova izgorelo moralno jedinstvo Srbijanaca i Crnogoraca, koje je prije državnog jedinstva postojalo kroz vijekove... Naposljetku, zar ne zna Daković da nema ideje ni nacionalne ni religiozne ni socijalne radi čijeg bi se ostvarenja smjele spaljivati žene i djeca i paliti seljacima kuće.»

Marko Daković, kako se vidi, jedan je od onih Crnogoraca koji smatra dopuštenim i moralnim sredstvom u političkoj, pa čak i izdajničkoj borbi, spaljivati žive žene i djecu, strijeljati ljude bez suda i osude, paliti seljacima kuće i uništavati i zadnje ostatke pokretne imovine. U ovome njegovom shvatanju oleda se moralni autoritet čitavog njegovog pokreta, kojem je stajao na čelu.

I da nije bilo ponude mira sa strane Crne Gore Austriji i da je niena vojska izvedena iz zemlje 1916, ovi tzv. unionisti oba krila (i oni uz A. Radovića kao i oni uz Marka Dakovića), govorili bi i o Crnoj Gori i njenom vladaru ono isto, što su govorili i što govore o njima od sloma Austrije do danas. U godini 1905—1912 nije bilo ni ponude mira Austriji ni »kapitulacije« Crne Gore, pa je govoreno i pisano sa strane istih ljudi još gore nego poslije ovih događaja.

Dolazeći u Crnu Goru Tomić se 1918 obratio za saradnju i pomoć Mladoi Crnoj Gori Marka Dakovića, koja je ovaj poziv prihvatila i izvela dodjeljenu joj ulogu sa rijetkom, žandarmskom poslušnošću i odošću.

Za pravilnije razumijevanje svih ovih događaja biće potrebno da se razjasni kako je nastala takozvana Mlada Crna Gora, kojoj na čelu stoji advokat Marko Daković, i pod čijim je imenom 1918 izvršeno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom u jednu srpsku državu. Kao i u drugim pitanjima i ovdje ćemo se obratiti istorijskoj nauci, da nam prikaže porijeklo i rad crnogorske omladine, nazvane Mlada Crna Gora.

Kako u vrijeme zaključenja ugovora između Crne Gore i Srbije (1868) na Cetinju nije bilo ni za obavljanje

najnužnijih državnih poslova potrebnog školovanog osoblja, to »po učinjenom sporazumljenju između knjaza Mihaila i knjaza Nikole, ovaj je zahtijevao od Srbije da mu se pošalje jedan sekretar, koji bi državne poslove vodio u duhu ugovorom posvećenom.« Na ovo mjesto bio je iz Beograda poslat Milan Piroćanac. Tom prilikom mu je stavljen u dužnost jedan poseban zadatak: da ispita prilike i mogućnosti za prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, s tim da o tome podnese detaljan izvještaj. Piroćanac je po završetku svoje misije podnio taj izvještaj. U njemu je on prikazao sve crnogorske vođeće krugove, na čelu sa knjazom Nikolom, kategorički izjavljujući da su oni jaka smetnja »za sjedinjenje Crne Gore i Srbije«. On je u tom izvještaju predložio da bi trebalo »važnim ljudima u Crnoj Gori... pokazati da ih knjaz Mihailo dobro poznaje i da vodi računa o njima. Malo pokloni u novcu, po prilici i u stvarima, tome bi mnogo doprinosili.« No, naglasio je još, da »naročito bi bilo korisno decu iz tih krajeva (periferije Crne Gore) kod nas (u Srbiji) u školama podizati i vaspitavati. Da se na ovome iz ranije na velikom prostranstvu radilo naša (srbijanska) politika ne bi danas na nikakve teškoće nalazila« u radu na prisajedinjenju Crne Gore*). Ovaj je predlog prihvaćen i njegovom je ostvarenju poklonjena naročita pažnja. Prvi znaci nove politike prema Cetinju bili su veoma značajni za crnogorske unutarnje prilike: »Vojvoda Luka Vukalović, Marko Miljanov, Mašo Vrbica, Zarko Lješević, Jole Piletić, Peko Pavlović i toliko drugih, ili su se potpuno iselili iz Crne Gore ili pomrli u kneževoj nemilosti.«**) Iz Vasojevića, Brda i Grahova jedan po jedan mladić odlazi u Beograd na školovanje.

Tako se na početku ovoga vijeka našao u Beogradu na školovanju priličan broj đaka, većinom iz periferijskih mjesta Crne Gore, u koliko to nijesu bila dje-

*) Bilješke M. Piroćanca u »Politici« od 19. VII. 1928 i dalje. Zanimljivo je da je i P. Pešić 1915 davao istovrsne predloge i u istu svrhu!

**) VI. Corović: »Velika Srbija«.

ca roditelja, kojima se neko od službenih ličnosti čime bio zamjerilo, pa se smatrao nezadovoljnikom. Još iza školske klupe ova je omladina počela da se aktivno bavi politikom okupljajući se oko »Slavenskoj Jug«, Narodne Odbrane, Crne Ruke, Cetnika i drugih nacionalističko-borbenih organizacija u Beogradu. Za par godina ova je omladina, koja ne samo da je dobivala besplatno školsku spremu, nego i hleb, a možda kadkad i što više, postala oruđe u rukama pojedinih od ovih organizacija, čija se politika u pitanjima spoljnih odnosa Srbije i rada na proširenju njene državne teritorije nije uvlekla poklapala sa vladinom službenom politikom u toliko što ove organizacije nijesu bile neki odgovorni faktori, pa su njihovi programi i zahtjevi bili radikalniji, a djelimično i revolucionarniji od vladinih, koja je bila odgovorna i obavezna na postupnost i barem prividno stajanje na principu legaliteta. Kad su se kasnije, ove organizacije ojačale, one su počele da vrše uticaj na pravac vladine spoljne i unutarnje politike. Taj uticaj nije bio malen i bez krupnih posljedica po sudbinu jugoslavenskih zemalja do danas. Ciljevi ovih organizacija bili su, u glavnim potezima, isti, ali su sredstva i metode rada za njihovo postizanje bili različiti, već prema karakteru pojedinih organizacija.

Čim se saznalo da će se na Cetinju sazvati Narodna skupština i Crnoj Gori dati ustav, ova omladina je začas postala aktivna. Njen rad je bio prividno pokriven idejom ujedinitelja Crne Gore i Srbije. Idela je stvarno postojala, ali je branjena na dva načina. Jedni su držali da su ove dvije države centri, oko kojih će se prikupiti neoslobođeni kraljevi, pa se pristupiti ujedinitelju u jednu državu, a drugi da treba Srbija da postane centar rada na ujedinitelju, a da se ono mora izvesti putem pribiranja drugih kraljeva njoj. Na ovo drugo oledišće stajala je ne samo Srbija, nego i jedan veliki dio ove crnogorske omladine u Beogradu. Crnogorski studenti mislili su da treba onemogućavanjem jačanja i kulturnog podizanja Crne Gore pripremiti put njenom nestanku iz reda samostalnih država u korist Srbije, pa su zato počeli putem štampe raditi na onemogućavanju

donošenja ustava, na taj način, što su tražili prvo: najšire ustavne slobode i potpuno suženje knjaževne vlasti; zatim tražili su da: »Naša (crnogorska) Narodna skupština mora pred cijelim svijetom proklamovati: da je Crna Gora sa kraljevinom Srbijom jedna duša u dva tijela; da Crna Gora u svom spoljašnjem zadatku neće ništa započinjati bez bratske joj i mile Srbije, da je ona prirodna saveznica Srbijina i sve što bude u spoljašnjem životu radila, to će uraditi u zajednici sa kraljevinom Srbijom*»). Na Cetinju je ova kampanja primljena sa čuđenjem i ne malim iznenađenjem, tim više što je i prije otvaranja skupštine i davanja ustava kritikovano novo državno uređenje i sistem vladavine na jedan vrlo neodmjeran i neugladen način. Ali ta kritika niukoliko nije uticala na sam tok stvari i proces izvođenja reformi, jer su se jasno nazirale pozadina i namjere ove omladine i njene akcije, a takve inspiracije nijesu mogle biti rukovodne niukoliko u pitanjima državnog uređenja i kulturnog podizanja Crne Gore, koja je zbilja, geografski udaljena od Rusije, izgledala kao

Jedna stamka među vjetrove;

Sirak tužni bez nigdje nikoga.

Na Cetinju se sastala skupština i Crna Gora je dobila ustav (1905). Preostalo je tada jedino da se povede bezobzirna i žučna borba protivu ustava, knjaza, vlade i onog dijela mladih ljudi, školovanih ili u Rusiji ili u Evropi (najviše u Italiji i u Francuskoj), kao nastavak borbe započete prije donošenja ustava. Crnogorska univerzitetska omladina u Beogradu prihvatila je tu borbu i 9 marta 1906 objavljuje opširnu »Riječ crnogorske univerzitetske omladine o prilikama u Crnoj Gori«, koju su potpisali: Vladimir Popović, Đuro Vojvodić, Ivan Jovićević, Ilija Lumović, Ilija Prelević, Jovan Donović, Lazar Damjanović, Ljubomir Glomazić, Marko Daković, Mihailo Jovanović, Mirko Todorović, Momčilo Kostić, Pavle Ivanović, Petar Ražnjatović, Radoje Čobeljčić i Rista Nenezić. U toj »Riječi« glavna napadna točka bio je »samovoljni

*) »Stampa«, 11. XI. 1905.

knjaz« sa »raskošnim cetinjskim dvorom« usred »najdivljačnijeg kraja Crne Gore«, zatim »predstavnicima Crne Gore« koji »su bili i ostaju protivnici i neprijatelji prave ustavnosti« i, na kraju, »vaina inteligencija«, koja »dolazeći u narod, za najvažniju dužnost je smatrala i srećnom se osećala, kad se mogla staviti u naručie nosiocima ličnog režima«. Ova defetistička izjava učinila je mučan utisak na Cetinju, no ne takav da bi zbog nje moglo doći do preduzimanja diplomatskih koraka kod vlade u Beogradu, ispod čijeg se skuta radilo na uništenju Crne Gore. Prva ustavna vlada Lazara Miuškovića optužila je potpisnike »Riječi« sudu na Cetinju radi veleizdaje i sud ih je pozvao na odgovornost s tim da lično predstanu isljednoj vlasti i prisustvuju sudenju. Da bi beogradska vlada skinula svaku sumnju sa sebe, nagovorila je studente da pođu pred sud, da se ne bi reklo kako Srbija neće da ih izda. Nešto tai pritisk, a nešto i uvjeravanja sa Cetinja da neće biti osuđeni, ako izraze kañanje za svoj postupak i odgovost da se poprave, a i nemanje jednog vlastitog plana za rad n preuređenju države, kojeg bi se dosljedno pridržavali bez miješanja drugih — učinili su te se omladina pojavila pred sudom na Cetinju. Kao što se i očekivalo, a pogotovu poslije njihovog pokajanja, cetinjski sud (tai »inkvizitorski sud jednog satrapa«!) oslobodio ih je kazne! Po saopštenju presude, koju je očekivala masa naroda pred sudnicom, omladinci su, pomiješavši se s narodom, oduševlieno klicali knjazu i pred dvorom mu priredili burne ovacije. Knjaz se pojavio na stepenicama dvora i omladincima darovao 1000 perpera nadojnice. Time je ova afera bila likvidirana, a omladinci su se vratili u Beograd a nastave školovanje. No, njihovo kañanje, izraženo pred sudom na Cetinju i u ovacijama knjazu i dinastiji, nije značilo i odbacivanje dotadanih metoda borbe protivu Crne Gore, nego se, ispočetka, potajno nastavilo sa akcijom i pribiranjem mladih ljudi, obično gimnazista i studenata, podesnih da u zgodnom momentu prihvate vodstvo svoje zemlje u ruke...

Oktoobra meseca 1907 otkrivena je na Cetinju anarhistička zavjera omladine protivu crnogorskog dvora

i vlade, koja je spremljena i organizovana u redakciji »Slovenski jug« u Beogradu. U to vrijeme vidao se u društvu srbijanskih nacionalista i crnogorskih studenata austrijski podanik Đorđe Nastić, student filozofije, koji je brzo stekao puno povjerenje mnogih vrlo uglednih ličnosti prestonice. Kraljev sekretar Nenadović i članovi redakcije »Slovenski Jug« poslali su ga u kraqujevački oružnički zavod, da nauči rukovati bombama i eksplozivom, na što je on pristao »i ne znajući za kakvu celj je ta priprema« — kako sam kaže. Kad se povratio iz Kraqujevca u Beograd, predloženo mu je sa izvjesnih strana, da uz pripomoć nekolicine Crnogoraca pođe na Cetinje i izvrši atentat na dvor i na ministarstva, ali se on odlučno usprotivio i odbio da bude saučesnik u tome poslu. Nije isključeno — čak je vjerovatno — da je Beč saznao baš preko njega o ovim pripremama, te je naumio da se njima vješto koristi. Nastić je tako postao oruđe Beča u zavađanju Srbije i Crne Gore, čime su one — po zamisli Beča — trebale da se diskvalifikuju pred Europom za kakve ozbiljne uloge na Balkanu, na koje su svaka za sebe pretendovale. Ovome pokretu protivu Crne Gore dobro je došla naklonost Austrije, kojom se obilato koristio i ne sluteći, možda, da je ona tu naklonost skupo naplaćivala na štetu srpskih i jugoslavenskih interesa. Vođa ove grupe Crnogoraca, nazvane Mlada Crna Gora, koji su primili umjesto Nastića bombe, da ih odnesu i upotrijebe na Cetinju u iste svrhe, u koje su nuđene Nastiću, Marko Daković »priznaje da su njegove bombe spakovane u Beogradu, a namijenjene Cetinju, putovale, kao i on, preko Austro-Ugarske željeznicom. Unešene su u Austro-Ugarsku i putovale kroz Austro-Ugarsku redovnim državnim prevoznim sredstvima... Jasno je, da su Austro-Ugarskoj policiji bile poznate bombe Marka Dakovića i drugova mu i svrha njihova putovanja... Austro-ugarska policija, ne samo da nije što preduzela da Dakoviću spriječi eventualno izvršenje djela, nego čak nije ni izvjestila crnogorsku vladu o akciji Marka Dakovića, što je bila bezuslovna međunarodna obaveza Austro-Ugarske.«*) »Pokretu omladine, započetom

*) Dr. S. Drljević u »Politici« 25. II. 1928.

ranije, su bombe došle kao nastavak i sastavni dio.«**)

Čim je došao u Kotor, Daković se javio ondašnjem šefu policije, Jaroslavu Buharu (sada u Moravskoj Ostrovi, Čehoslovačka), koji je bio detaljno upućen u čitavo preduzeće s bombama. Na Cetinju su bombe otkrivene (22. X. 1907) dok još nijesu bili priješli granicu Daković i drugovi. Zahtjev crnogorske vlade, da se saučesnici u bombaškoj aferi izdadu sudu na Cetinju, bečka vlada je odbila, te ih je predala svome sudu u Kotoru, koji ih je oslobodio odgovornosti donijevši rješenje, u kome stoji »da bombe nijesu ni nošene« (branilac okrivljenih bio je dr. Rudolf Sardelić, današnji drž. savjetnik). Pošto je plan propao, Daković se sklonio kod svog ujaka Petra Zimonjića, mitropolita bosanskog, gdje je ostao duže vremena.

Možda ne toliko svojom koliko krivicom bombaša osuđeni su neki prvaci klubaške, opozicione stranke zajedno sa onima, za koje je nesumnjivo dokazano da su učestvovali u organizovanju zavjere. Na taj način je zavjeri dat mnogo širi razmjer, nego što ga je inače mogla imati. Austro-Ugarska je mogla zabilježiti akciju na zavađanju Srbije i Crne Gore kao vidan uspjeh svoje spoljne politike. Kao što je bombaška afera bila po svojim posljedicama vanredno vješto i uspješno pripremanje aneksije Bosne i Hercegovine — isto je tako ova aneksija (1908) bila tako veliki potres, ne samo za Srbiju i Crnu Goru, ne samo za cijelo Južno Slavenstvo, nego i za cijelo Slavenstvo uopšte, da su Srbija i Crna Gora bile primorane na brzo izmirenje radi jedinstva akcije protivu aneksije. Inicijativu za to izmirenje dao je knjaz Nikola. Ovim izmirenjem omogućena je dalja dinastička saradnja između obadvije države, pa je Srbija crnogorskoj omladini izdala naredbu da za neko vrijeme obustavi rovarjenja protivu Crne Gore.

Pred balkanskim ratom (sve od 1908) Crna Gora, izmirivši se sa Srbijom, nije se mogla zadovoljiti samo ublažavanjem akcije svojih emigranata u Beogradu i

***) M. Daković u »Politici« od 7. II. 1928.

Srbija je (1910) udovoljila njenoj želji naredivši im da se udalje iz Beograda. Oni su otišli u Švajcarsku, a neki u Ameriku.

Izmirenje Srbije i Crne Gore najviše je pogodilo Austro-Ugarsku, jer je to bilo kvarenje njenih planova, pa je počela sama da radi na produženju rada crnogorske emigracije iz bojazni, da izvršeno izmirenje ne ostane trajno i eventualno se ne završi kakvom unijom. Kao djelo austro-ugarskog poslanika na Cetinju, koji je preko svog sekretara Jurkovića održavao veze sa crnogorskom omladinom i njenim pristalicama, u koliko ih je bilo, izbila je (1909) kolašinska afera. Ona se završila osudom i strijeljanjem krivaca od strane prijekog suda, naročito sastavljenog za suđenje anarhističkih zločina. Ovoga puta bečka diplomacija nije se mogla pohvaliti uspjehom svoga rada, jer je crnogorskoj vladi već bilo jasno sa kakvim se namjerama organizuju ove zavjere i vodi ogorčena kampanja preko izvjesnih listova protivu Crne Gore, pa se sterala, da sa Srbijom očuva odnose dobrog prijateljstva.

U bombaškoj aferi osuđeni su nekolicina istaknutih prvaka klubaške stranke. To su bili većinom ljudi, koje su bombaši sami uvukli i bez njihovog saučesništva u aferu, da bi joj dali veće razmjere i značaj, a svoj pokret prikazali kao pokret masa. Zbog toga su oni, za koje je nesumnjivo dokazano da su učestvovali u pripremi zločina, u svojim iskazima teretili svakog, na koga su se sjetili, a znali su da pripada klubaškoj stranci, nadajući se da će tim angažovati i samu stranku za svoje ciljeve i uvući ju u zavjeru, a neki tereteni klubaši su — nadajući se odrješujućoj osudi — svojim držanjem i izjavama htjeli da se popularišu u izvjesnom smislu kao mučenici ne odričući vezu sa zavjerenicima. Klubaši su, vidjevši konačno o čemu se radi, počeli poslije osude otvoreno ustajati protivu omladine, koja je nosila bombe u Crnu Goru, i koja je išla dotle, da se ne samo stavljala u položaj najvećih neprijatelja države, nego je svjesno ili nesvjesno bila u službi ondašnjeg neprijatelja cijeloga Slavenstva.

Mihajlo Ivanović, viđeni klubaš i narodni prvak,

jedan od školovanih ljudi, koji je bio osuđen na robiju, jer su ga bombaši teretili za saučesništvo, pobjegao je iz podgoričke tamnice u inostranstvo i dao za javnost jednu izjavu, u kojoj kaže ovo:

«Oslobodio sam se, da bih bio u stanju raditi za namučene drugove i da bih pokušao nebi li se pomoglo kralju da izide iz ove pretešk situacije, koja prijeti opstanku Crne Gore kao države, i koja joj smeta i ne da da se preda historijom i slavnom prošlošću određenoj joj misli prema sebi, srpstvu i slavenstvu... Ostajem na čisto ustavnom, lojalnom zakonskom gledištu, ne ratujući protiv dinastije, vjerujući da u Crnoj Gori nema antidinastičara, jer je dinastičko pitanje odavno riješeno, a takvo pitanje mogu podržati neozbiljni ljudi, koji pojma nemaju o Crnoj Gori i njenoj dinastiji, koja je s narodom rođena i spojena nerazdvojnomo vezom.»*)

Ovom izjavom je crnogorska omladina donekle demaskirana i prikazana kao grupa ljudi u tuđoj službi, s kojom niko iz Crne Gore ne ide niti želi da ide. Kako je omladina ona koja je bila optužena u bombaškoj aferi, bila tobože protjerana, to je onome ostatku u Beogradu dato jedno novo ime: crnogorska emigracija, koja je u stvari bila isto što i omladina, samo pod drugim imenom. Emigracija je požurila da smanji značaj Ivanovićeve izjave svojom izjavom, koja je dobila širok publicitet, blagodareći predusretljivosti beogradskih listova. U toj izjavi se žučno napadaju kralj i vlada Crne Gore.

«Šest godina ustavne obmane naredale su toliko varvarstva, ubijstva, pljačke i razbojništva da Crna Gora više ne liči na ljudsku i državnu zajednicu, nego na groblje i kosturnicu ljudi, na poprište zverova i neljudi. Sva ta čuda i pokori odigrali su se sa znanjem, odobrenjem i po zapovesti kneževoj; stoga on mora biti odgovoran... «Legalna borba je u Crnoj Gori nemoguća, a sa strane bespredmetna... «Mi imamo svoj cilj i svoj program: potpuno rušenje i uništenje današnjeg i sličnog režima u Crnoj Gori i uzdizanje narodne vladavine...»**)

Iz ovih izjava postaje nedvoumno jasno da su cr-

*) «Politika» 23. VII. 1912.

***) «Politika» 3. VIII. 1912.

nogorska opoziciona stranka klubasi bili jedno, a emigrantska omladina drugo. Omladina je pokušavala da se nametne klubasima, ali bez uspjeha. Ona je ostala kao jedan defetistički pokret u službi tuđinskoj, a protivu interesa svoje vlastite zemlje.

Uskoro je došlo do balkanskog rata, a zatim i do pada Skadra o Uskrsu 1913, kojom je prilikom kralj Nikola amnestirao osuđene u bombaškoj aferi, te su pušteni iz zatvora, a oni iz emigracije se djelimično vratili u zemlju. Članovi tog omladinskog pokreta (Mlada Crna Gora) bili su oni, koji su na početku svjetskog rata širili defetizam u crnogorskoj vojsci i demoralisali ju u cilju da ju onesposobe za ratovanje, a 1918 su uzeli na sebe ulogu, da pod zaštitom savezničkih trupa, izvedu ujedinjenje Crne Gore i Srbije i rušenje dinastije Njegoš.

Je li Mlada Crna Gora rušila kralja Nikolu kao despota i nosioca jednog reakcionarnog režima? — Ona kaže da jeste, ali stvarnost ju u tome demantuje.

Razlozi, na kojima se zasniva odluka Velike narodne skupštine u Podgorici, neistiniti su, naročito u onom dijelu, koji se odnosi na kralja Nikolu. On nije ni »prodao« ni »izdao« Crnu Goru, niti pak bio austrofil, ali sve i da jeste — to nijesu razlozi zbog kojih je Mlada Crna Gora na čelu sa Markom Dakovićem ustala protivu njega 1918. Jer 1905 i kasnije on nije bio izvršio nikakvu izdaju ili trgovinu Crnom Gorom, a i da je bio austrofil to onda po shvatanjima Dakovića i njegovih poslodavaca nije bio grijeh, jer su oni služili Austriji, pa se ipak ustajalo protivu kralja, čak još žešće i još gadnije nego 1918. Podvale i klevete da je on »prodao« i »izdao« Crnu Goru 1915—1916 došle su samo kao izgovor. U stvari u kralju Nikoli i »njegovom režimu« rušeni su suverenitet i sloboda crnogorskog naroda. Da kralj Nikola nije mogao biti rušen zato što je bio despot i apsolutista najbolji je dokaz u tome što je on pred svršetak rata bio riješio da se odreče prestola u korist republikanskog uređenja države, a u najboljem slučaju po sebi da povjeri vladu narodu da se izjasni o

budućem vladavinskom sistemu. Borba protivu jednog vladavca, koji se na ovakve korake rješava, potpuno je deplasirana i smiješna. Subjektivno, a niti stvarno, već jedino formalno, on nije bio kralj Crne Gore u vrijeme kad je »zbačen s prestola 1918«. Tada njega nijesu zbacivali s prestola kao ličnost, već kao nosioca suverene vlasti Crnogoraca. Da se borbom protivu »njegovog režima« nije išlo stvarno protivu reakcije i nasilničkog apsolutizma, da bi se na mjesto njih zaveli liberalizam i demokratija, dokaz je u tome, što pobjedom nad tim režimom ne samo da nije nestalo reakcije i nasilja, nego su zemljom zacarili najcrnji varvarizam i zločinstvo sa isključivim sredstvima: krvavim nožem i ugarkom. Prema tome nije moguće dovesti u saglasnost sa istinom tezu da se Dakovićeva Mlada Crna Gora borila protivu ličnosti kralja Nikole, jer da je bio despot, niti protivu njegovog režima, jer da je bio reakcionaran i nasilnički, zato što se taj »despot« bio odrekao svog prestola i stavio svom narodu na raspolaganje i zato što nije srušen nikakav reakcionarni, nego zaveden bratoubilački, palikućski i zločinački režim.

Mlada Crna Gora Marka Dakovića ne nastupa kompletno ni u jednoj partiji. Međutim, ona je najmnogobrojnije zastupljena u zemljoradničkoj stranci (Marko Savićević, Jovan Četković, Stojan Cerović, Novica Šaulić itd.). Osim toga imade ih i u demokratskoj stranci (Risto Jojić, Tripko Žugić, Pavle Čubrović, Nikola Škerović itd.). Pristalce ovih stranaka u Crnoj Gori smatraju Dakovića svojim vođom i zaklinju se njegovim imenom. Ne dobivši one nagrade, koje je očekivao, ni od svojih poslodavaca ni od Crnogoraca, Daković se pvukao iz politike odmah posle donošenja vidvdanskog ustava. Međutim, on nije prestao da se interesuje politikom. On je spreman da se politički reaktivira svakog časa. Ako bi nastala kakva opasnost po centralizam, Daković će stupiti na čelu svojih jednomišljenika u političku borbu. Jedini kapital što će u tu borbu unijeti jeste njegovo »poštenje«, o kojemu njegove pristalice glasno govore. A to poštenje (poslijeratno, razumije se) sastoji se u

tome što Daković nije javno djelovao skoro 15 godina. Nije radio ništa, pa se «nije ni kompromitovao». I okičen tim svojim poštenjem, on će se jednog dana, kad mu to naredi iz starog poslodavččkog gnjezda, baciti u borbu da postane u Crnoj Gori ono što su fašistički ideolozi Ljotić ili Hodera. U toj borbi on će imati, obzirom na strukturu svog političkog karaktera i interes poslodavca, da brani centralizam, alias beogradski kapitalizam, i njegove poipornje: tezu o narodnom jedinstvu i monopol vlasti za radikale i demokrate. Budući da on zna da ga narod u tome neće pomagati, neće se ni zanašati demokratskim idejama, niti apelovati na povjerenje naroda, nego će nastojati da zavede diktaturu, po primjeru 1918. Takav režim, koji će htjeti da nametne svoju partijsku diktaturu, koji će se boriti za spas interesa kapitalizma braneći centralizam, nosiće sve attribute jednog fašističkog režima. Na čelo tog režima stajaće Marko Daković ili neki njegov vjerni sljedbenik. Vojsku za taj fašistički režim pripremaju centralističke strane zemljoradnici, demokrati i radikali. Borba protivu njih znači borba za demokratiju i za narodne slobode.

Za čitavo vrijeme svoga političkoga djelovanja Marko Daković nije istakao nikakav politički program, za koji bi se njegove pristalce trebale boriti. Pod firmom njegovog ličnog poštenja krije se stvarno namjera da ga se učini crnogorskim firerom, da mu se za Crnu Goru dadu sve potrebne ovlasti i stvori pokret sa parolom: borba za načela Marka Dakovića. Povikom na korupciju i na profesionalne političare žele Dakovićeve pristasa da skrenu narodu pažnju sa pravoga zla. Boreći se tobože protivu korupcije, oni se bore protivu jedne od posledica centralizma, ali ono čim je omogućena krupcija ne diraju — centralizam, koji je njen izvor i omogućenje, oni najenergičnije brane, stavljajući se time neposredno u službu beogradskom kapitalizmu na čelu sa svojim vodom. Može se dopustiti paradržavanje sa ličnim poštenjem čovjeka, koji je organizovao nošenje bombi na svoju slobodnu, nacionalnu državu, a sa znanjem Austrije, i koji je dirigirao paljenjem seljačkih kuća i ubijanjem ljudi, žena i djece nakon ujedinjenja,

ali se nema prava očekivati da se i drugi sa principima takvog poštenja saglase. Ako se Marko Daković ponovo upusti u političku borbu njegovu sredstva svakako neće biti drugačija od onih iz 1918—1923, a njegova borba za centralizam sa tezom o ličnom poštenju nužno mora da se pretvori u jednu borbu za uspostavu fašističke diktature sa levičarskim parolama, a reakcionarno-desničarskim terorom. Svi oni napredni i slobodoumni elementi u Crnoj Gori, koji ne budu htjeli da se konačno podvignu volji ovoga firera, biće bezuslovno stavljeni pod nož i na ugarak, ako se budu samo usudili ne misliti i ne raditi kao on.

Kad su Davidovićevi demokrati pozvali Dakovića da se na petomajskim izborima (1935) kandiduje na listi udružene opozicije, on je tu ponudu odbio sa motivacijom da ne može biti kandidat na listi, na kojoj se kandiduju crnogorski federalisti (koje on denuncijant-sko-klevetnički naziva «seperatistima»). Izjavio je još da dok god federalisti ne priznaju punovažnim odluke podgorčke «Velike narodne skupštine», on ne može sa njima ni u kom vidu saradivati. To znači da i Daković uviđa da su odluke ove «skupštine» i te kako sporne i da se za njihovo priznanje treba boriti još uvijek. Ovo je priznanje dragocjeno kao dokaz da u odsustvu fizičke sile odluke podgoričke «skupštine» bi bile mrtvo slovo na papiru, te da bi dopuštanje federalistima da se slobodno kandidiraju u Crnoj Gori značilo predavanje vlasti u ruke narodu. S druge strane on je otkrio u kom bi pravcu imala da se kreće njegova politička borba u budućnosti: u pravcu borbe protivu narodnih sloboda, demokratskih i liberalnih načela, a u odbranu «velike narodne skupštine» i njom inaugurisanog položaja Crne Gore, što znači drugim riječima: borbu za fašizam u najblažu ruku onakov, kakav propagira srpski političar Dimitrije Ljotić.

Parlamentarizam je u Crnoj Gori postojao zapravo svoga šest godina, jer su za četiri ostale godine bili ratovi, za vrijeme kojih ni u državama sa parlamentarnim tradicijama nema pravog parlamentarizma. Za tako

kratko vrijeme u jednoj zemlji, u kojoj je parlamentarizam uveden više radi forme pred inostranstvom, nego iz unutarnje potrebe, nijesu mogle da se formiraju političke partije u punom smislu značenja ovih riječi. U prvoj skupštini su se, doduše, poslanici podijelili u dvije grupe, od kojih su nazvane, ona uz vladu pravaši, a ona uz opoziciju klubashi. Nijedna ni druga stranka nije imala neki svoj naročito izrađeni bilo politički, bilo ekonomsko-privredni program, kojim bi se međusobno izdvajale. Do izdvajanja je konačno došlo tek pošto je izbila bombaška afera, u kojoj su mnogi klubashi kompromitovani. Ali posle 1910, kada su utvreni tragovi komplota i zavjera, počela je da blijedi partijska zaoštrenost između klubasha i pravaša. Ulaskom u ratove ova se partijska zaoštrenost izgubila, te je partijski život gotovo zamro.

U godini 1918 pojavile su se dvije političke grupacije. One, koji su pristajali uz Mladu Crnu Goru Marka Dakovića, te su bile za ujedinjenje sa Srbijom i prije vaspostave Crne Gore, a bez slobodnog izjašnjenja naroda o tom pitanju i na način kako je ono izvedeno, nazvali su bjelašima, a njihve protivnike, koji su tražili da se Crna Gora prethodno vaspostavi kao i Srbija, pa da se onda ujedini slobodnom voljom svoga naroda sa ostalim južnoslavenskim zemljama, nazvali su zelenošima (po boji papira na kojima su štampali svoje proglose). Pokušalo se bjelaše identifikovati sa predratnim klubashima, a zelenošima sa pravašima, ali to nije bilo lažno, jer smo imali među zelenošima veoma istaknutih klubasha, a to su bili omladinci iz Mlade Crne Gore sa pristalicama, zelenošima su bili crnogorski radnici i seljaci. Visoki činovnici i oficiri pošli su većim dijelom uz bjelaše (Mitar Martinović, Stevo Vukotić, Janko Vukotić itd.), a manjim uz zelenošima. Kad je u krvi i u ognju ugušen zelenoški pokret oružanom silom, a pitanje crnogorske slobode skinuto s dnevnog reda međunarodnih foruma, prestale su djelovati kao političke grupe zelenošima i bjelašima. Budući da su zelenošima bili stavljeni stvarno van zakona, to se nijesu ni pojavljivali kao posebna politička stranka u izborima 1920 godine. U stvari, ni

oni ni bjelašima nijesu bili političke partije, nego su bjelašima bili jedna teroristička organizacija, koja je provodila u djelo Pašićevu, radikalnu zamisao o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, a zelenošima su bili jedan aktuelan narodni pokret, kojeg je nestalo, kad je skinuto s dnevnog reda pitanje radi kojeg je nastao.

Na prvim izborima u zajedničkoj državi 1920 bivši bjelašima su stupili u dvije »državotvorne« stranke, radikalnu i demokratsku, koje su na već poznati način propagande, a pod zaštitom i kontrolom savezničkih trupa, uspjele da dobiju samo 11.792 glasa, a ostale stranke ukupao 16.820 (komunisti — 10.869, republikanci 4.613, neopredijeljeni 1.338). Na prvom koraku srbijanske »državotvorne« stranke, radikalna i demokratska, pretrpjele su totalan neuspjeh, a narod je time uprkos terora i bezbrojnih zločina najrječitije kazao što misli o pristalicama izvršnog odbora »Velike narodne skupštine« na čelu sa Markom Dakovićem.

Budući da su pristalice radikala i demokrata bili previše ogrezli u krvi i nasilju, pa su teško hvatali korijena u narodu, a željni vlasti i koristi, riješe se da stupe u stranku radikalnog disidenta i velikog crnogorofoba Jovana Jovanovića, vođe zemljoradničke stranke. Na čelu ove stranke stajali su nekadanji bliski Pašićevi saradnici, njegov ministar Jovan Jovanović i njegov lični sekretar dr. Milan Gavrilović. Bivši crnogorski bjelašima su se sklonili u ovu partiju i na izborima od 1923, pojavili se kao nova stranka sa izbornim rezultatom od 3487 glasača. Vođstvo ove stranke činili su oni, koji su bili najglatiji u Vel. narodnoj skupštini 1918, koji su najsladostrasnije polili seljačke kuće i izvodili svoje suptilne nastratišta. Prividno opozicionarstvo ove stranke imalo je da ih rehabilitira pred narodom, te da im tako sačuva glave od eventualnog suda narodne pravde. Što se tiče programa crnogorskih zemljoradnika, on je uglavnom isti kao i program srpske zemljoradničke stranke. Inače u pitanjima, koja predstavljaju životni problem Crne Gore oni stoje na istom stanovištu sa srpskim radikalima i demokratima. Tako, oni najvatrenije brane Pašićevu tezu o narodnom i državnom

jedinstvu, a nadalje brane centralizam, koji je izraziti instrument politike beogradskog kapitalističkog imperijalizma. Po načinu svoga postanka, po političkoj prošlosti svoga voasiva i po njegovoj ideologiji i političkom programu ova zemljoradnička stranka nije klasični seljački pokret, nego politička, vješto maskirana štafeta sibijanskih radikala i demokrata. Od mnogih, nesamo radikalno-demokratskih, nego i diktatorskih režima eksponenti ove stranke uzivani su izdašne potpore (na pr. »slobodna misao« u Nikšiću). Uloga zemljoradničke stranke u Crnoj Gori je u tome da radi na absorbiranju i pariranju ekstremnih ljevičarskih pokreta, na taj način što će, služeći se njihovim parolama, uvlačiti vođe tih pokreta u svoje krilo, kao krilo »prave opozicije«, pa ih tako neutralizovati i oduzimati im inicijativu iz ruku, da bi mogle da se komotinije šire radikalna i demokratska stranka.

Ove mase, koje su glasale 1920 za ljevičarske stranke, budući zbog toga ganjane i terorizane, rastjerane su, te su njihove stranke počele pod pritiskom terora slabiti. Na izborima 1923 jedan dio tih masa, u koliko nije mogao glasati za svoje stranke, stupio je u crnogorsku federalističku stranku, koja je nakon svog formiranja (1925) na prvim izborima dobila 7912 glasova i ako je bila ganjana isto tako kao i komunistička. Protivnici ove stranke pokušali su da ju predstave kao nastavak zelenošćkog pokreta, a i sada njene pristalice nazivaju zelenošćima, čak — u denuncijatskim namjerama — borcima za separatnu Crnu Goru sa dinastijom Njegoš na čelu. Međutim, vođa ove stranke, dr. Sekula Drijević ovako govori:

»Sadržina naše državne ideje mora biti: jedinstvo prema ostalim državama, jedinstvo državnih emblema, pojmovno jedinstvo državnog imena i ravnopravnost udruženih zemalja u međusobnim odnosima. To je federalizam.

Ovim je iz osnova pobijena kleveta o borbi federalista za separatnu Crnu Goru. A što se tiče toga da su federalisti u stvari zelenošći, moglo bi se naglasiti samo to da su vođe zelenošća (na pr. Jovan Plamenac, Dr. Pero

Šoć, Niko Haiduković itd.) kruti centralisti, a da su mnogi nekadanji bijelaši federalisti. Federalistička stranka je jedna nova, seljačka stranka. Ono što ju čini sličnom s zelenošćima, jeste njen seljački karakter. Stananjem poslaničkih klubova crnogorske federalističke i hrvatske seljačke stranke (Radčeve) u jedan, crnogorski federalisti su preciznije odredili karakter svoje političke borbe postavši jedan klasični narodni seljački pokret.

Makar da Crna Gora nije faktično radnička zemlja, kao što ćemo ovdje vidjeti, u njoj je stvoren jedan živ marksistički radnički pokret, koji postepeno zahvata selo. Taj pokret, koji većinom čine radnici i mnogobrojna seljačka i varoška inteligencija, ide za tim da postane jedan masovni pokret. Ujedinjen sa crnogorskim federalistima, sa kojima imađe najviše dodirnih tačaka, on će apsorbovati sve političke snove Crne Gore i istisnuti iz nje svaki uticaj tuđinskih kapitalističkih stranaka (radikalne, demokratske i zemljoradničke).

Da se vidi kakvi su bili politički odnosi u Crnoj Gori u izbornim rezultatima do ukidanja parlamentarizma 1929 navodimo ove

Rezultate parlamentarnih izbora u Crnoj Gori.

Pojedine stranke imale su glasača godine	1920	1923	1925	1927
Radikalna	3837	8134	9486	12025
Demokratska	7955	8414	7698	10365
Samostalno demokratska			627	441
Federalistička		7912	8873	5159
Zemljoradnička		3487	4029	4566
Komunistička	10869	1778	1907	2081
Republikanska	4613	2257	2445	
Neopredijeljena	1338	641		
Ukupno:	28612	32544	34455	34631

Ovi rezultati su veoma poučni. Prilikom prvih izbora bio je najsiroviji teror, pa je ipak glasalo protivu centralizma 16.820 glasova prema 11.792, koliko je palo za centralizam. Postepeno teror je bio ublažavan da se pretvori u jednu organizovanu i s planom ude-

šenu represaliju ekonomsko-socijalnog karaktera, koja se pokazala svrsishodnom. Na drugim izborima bilo je protivu centralizma 12.588, a za 20.035 glasova; na trećinu 13.225, a za 21.885, dok na četvrtim od 1927 nije bio ugušen skoro svaki opozicioni politički pokret, te je rezultat otpora centralizmu u ciframa bio 7234 glasova, a za 27.387. Da Crna Gora nije bila dovedena u onaj ekonomski i socijalni položaj, u kojem se danas nalazi, do ovakvih izbornih rezultata ne bi moglo nikad doći, pa ni uz asistenciju najcrnijeg terora.

Nekoliko hiljada crnogorskih intelektualaca namješteno je u raznim službama van Crne Gore. Većina njih se veoma dobro snašla u novoj sredini. Osposobljenje Crne Gore za samostalan ekonomski život njima zadaje brige, jer — u svojoj kratkovidnosti — vide pred sobom avet nezaposlenosti. Zasluge, koje dobivaju, čini im se da dobivaju kao poklon, zato jer su Crnogorci i jer su iz »pasivnog kraja«, a ne uviđaju da je to samo naknada za njihovu radnu snagu. U rušenju centralizma oni gledaju rušenje onih izvora, iz kojih dobivaju svoje dohotke, pa su zato njegovi najvatreniji branioči. U obrazloženju toga svog stava oni postavljaju pitanje: »Kako će Crna Gora, ako država ne bude centralistička, moći da nas nekoliko hiljada intelektualaca, zaposlenih po čitavoj državi, zaposli?« — Pretpostavkom da Crna Gora neće moći da ih zaposli, oni brane centralističko uređenje države i tezu da je Crna Gora za samostalan ekonomski život nesposobna. Ti ljudi ne žive u Crnoj Gori, oni s njom imaju i vrlo malo ili ni malo veze, ne poznaju njene prilike, ne učestvuju u njenom trpljenju i dnevnom životu. A ipak, kao intelektualci i učeni ljudi, vrše jedan preko drugog uticaj na seljaštvo, unose zabunu u njegove redove i ometaju ga u pravilnom snalaženju. Interesi ove inteligencije i seljaka su različiti, a kako inteligencija imade više mogućnosti i prilike da svoje smjernice propaguje i nameće, ona to i čini, te tako seljaštvo biva zavodeno i onesposobljavano za pozitivnu političku borbu. Seljaštvo u ovom slučaju biva demagoški zavodeno na

teren odbrane prolaznih interesa jedne neznatne manjine (inteligencije), a na vlastitu štetu.

Ovim intelektualcima, kojih imade svega desetak hiljada, treba postaviti protupitanje: »Zar je opravdano braniti jedan sistem, koji vama daje, ali ne poklanja, uhljebljenje, a oduzima ga istodobno desetorostruko većem broju isto takvih intelektualaca, koji su nezaposleni i žive ili kod svojih kuća ili se potučaju od nemila do nedraga? Zar se može vašim uhljebljenjem braniti sistem, koji ostavlja bez hljeba stotine hiljada stanovnika, seljaka i radnika, koji su osnov društva i zajednice i koji gladuju i skapavaju u bijedi samo zato što vi zagovarate sistem, koji vama, neznatnoj manjini, daje uhljebljenje? Naposljetku, zar vi od nekoga dobijate išta zabadava, i zar ono što dobijate mučno ne zaradujete? Prema tome, zar je centralizam taj, koji osigurava vaše uhljebljenje, ili je to isključivo dobar kvalitet vaše radne snage, koju prodajete?« — Iz odgovora na ova pitanja vidjelo bi se nesumnjivo, da je jedan dio naše inteligencije, možda klasno nesvjestan, stavljen u službu imperijalističkog kapitalizma, da brani, nasuprot interesima seljačkog naroda svoje zemlje, njegove interese pod vidom odbrane svojih vlastitih interesa i pod demagoškom maskom odbrane interesa radnog naroda. U krugovima te prodane inteligencije imade ih, koji sebe smtaraju nosiocima naprednih, pa čak i revolucionarnih ideja i težnja, te time otežavaju prepoznavanje, pa naoružani ovim privlačnim rekvizitom lakše prodiru u mase. Njihova nastojanja idu za tim da ometu prosvjećivanje radnog naroda sela i grada, da vođenje njegovo i određivanje putova ka njegovoj budućnosti rezerviraju za sebe i vrše ga bez kontrole i da tako ometaju težnje seljaštva za organizovanjem i jedinstvenim nastupanjem u političkoj i socijalnoj borbi. Sudbinom seljaka i radnika treba oni sami da odlučuju. A u njihovoj slozi, organizaciji i jednodušnosti nalazi se najčvršća garancija za njihov uspjeh.

Ekonomski problemi Gore Crne

UVOD

Pasivnost jednog kraja sastoji se u tome, što njegovo stanovništvo ne može da proizvede toliko privrednih dobara, da bi njima moglo osigurati svoj opstanak bez pomoći sa strane. Za državu, čiji su dio ti krajevi, oni su pasivni, jer ona kao organizovana cjelina mora u njima da nadoknađuje manjak nekih dobara, koji nije mogao biti proizveden, a bez kojeg stanovništvo ne bi moglo opstati. Država kao cjelina pokriva deficit ovih pasivnih krajeva suficitom proizvedenih ekonomskih dobara u drugim svojim krajevima.

O tome da je Crna Gora pasivan kraj čuje se u našoj javnosti svakodnevno. Teza o njenoj pasivnosti toliko se odomaćila i postala opšte priznata, da više niko, pa ni neki ekonomski stručnjaci, i ne pomišlja da ju bi trebalo revidirati ili barem preciznije formulirati. Novine, kadgod pišu o pasivnim krajevima, govore stvarno o Crnoj Gori, govore o njoj kao o pasivnom kraju; u brošurama, člancima i razgovorima — svuda se čuje samo jedno te isto: Crna Gora je pasivan kraj! Crnu Goru treba raseliti! — Da se dođe do toga zaključka potrebno bi bilo prethodno fiksirati neke činjenice, bez kojih on ne bi bio ni istinit ni vjerovatan. Te bi se činjenice u prvome redu, sastojale u ovome: a) da se utvrdi sa podacima i statistikama u rukama, da država na Crnu Goru više troši, nego što od nje ubire prihoda; b) da se utvrdi, da se sve ono što država službeno vrtira bilo u budžetu bilo specijalnim vanrednim kreditima i zajmovima troši zbilja za potrebe stanovništva, koje stalno živi u Crnoj Gori, a ne na opšte državne po-

trebe: c) da se utvrdi, da Crna Gora nije u stanju da proizvede onoliko ekonomskih dobara, koliko joj je potrebno za opstanak, a da za tu nesposobnost nije kriva država kao cjelina; d) da se utvrdi, da država kao cjelina nema nikakvog interesa da Crnu Goru drži u ekonomskoj zavisnosti i da ometa njeno osposobljenje za samostalan ekonomski život.

Utvrđujući sve te činjenice, tvrdilo bi se nesumnjivo da je Crna Gora pasivan kraj i da država iz svojih sredstava pokriva njene deficite. U tom bi slučaju tvrdnja o njenoj pasivnosti bila istinita i na naučno utvrđenim činjenicama osnovana. Zato je potrebno da se ove činjenice proviere i podvrgnu analizi, da bi se sa postavljenim pitanjem bilo načisto. Dakle, prethodno ima da se utvrdi da li je Crna Gora pasivan kraj, a potom u kojoj mjeri, zašto, da li to mora biti ili ne i kako bi se mogla aktivizirati, ako je zaista pasivna. Diskutovaćemo redom postavljene teze o njenoj pasivnosti.

A.

Bišvi ministar dr. Pero Šoć niše u svojoj ekonomskoj bilješci o Crnoj Gori (Dr. P. Šoć: »Crna Gora«, Beograd 1928) ovo:

»U privatnim i u zvaničnim konverzacijama stalno se čuje: Crna Gora je pasivni dio Jugoslavije. Naprotiv! I pri današnjem stanju, zapuštenosti i nerada, Crna Gora materijalno više od polovine donosi nego odnosi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ministarstvo Finansija može to utvrditi, kad bi izvelo potpun račun svih prihoda što Crna Gora, posredno ili neposredno, unosi u državnu kasu. Kad bi, preko kompetentnih i dobronamjernih, izvelo taj bilans — ne mijetajući Crnu Goru sa Srbijom ili drugim, skitnulo bi jednu pravu zabludu, koja postoji o pasivnosti Crne Gore. Taj bilans svakako bi uticao i na pogrešna shvaćanja nekih političkih glava. Crna Gora plaća sad poreze preko 300 milijuna dinara. Rashodi za Crnu Goru iznose od 80 do 120 milijuna dinara. Znači, da se crnogorska poreza u iznosu od oko 200 milijuna dinara troši na ostale zemlje ujedinjene Otadžbine.«

Advokat i publicista Nikola Donović navodi i preciznije podatke u istom smislu (N. Donović: »Iskustva

i potrebe Crne Gore», Beograd 1933). Poričući istinitost tvrdnje da je Crna Gora pasivna, on kaže:

«Istina, ako bi se uzelo u obzir globalne sume, koje se predviđaju svake budžetske godine na raznovrsne potrebe i investicije, stvar bi približno izgledala takva kakva se obično i zamišlja. Zbitni odnos predviđenih prihoda u odnosu prema rashodima bio bi odista pasivan. Ali znatan dio budžetom predviđenih rashoda nikada se i ne ostvaruje. To su one sveče koje nikad ne dogorjevaju već se gase na pola, svake budžetske godine. Stoga ne treba upoređivati cifru predviđenih rashoda sa prihodima, već cifru stvarno izvršenih godišnjih rashoda za stvarno naplaćenim godišnjim prihodima. Kad to utvrdimo dolazimo do saznanja da današnje područje Zetske banovine nije nikakav teret državne finansije. Nema posebne statistike za krajeve Crne Gore po Bukureškom ugovoru, ali i za njih bi taj odnos ostao isti. Prema statističkim podacima i 1932 god., koja je bila naročito rdava kako za nacionalni priнос tako i za pribiranje poreza, državni prihodi u Zetskoj banovini kretali su se ovako:

Porezi i trošarina	Din 39.123.446.—
Carinski prihodi	Din 16.153.617.42
Monopolski prihodi	Din 118.360.000.—
Pošanski prihodi	Din 22.300.000.—

Ukupno plaćeno prihoda za 1932 g. Din 195.937.063.42

«Što se tiče državnih izdataka na ovom području oni iz godine u godinu znatno variraju poglavito zbog nestalnosti investicija i materijalnih izdataka. U toku 1932 drž. budžetski izdaci po svim granama iznosili su Din 159,766.846.65. U ovaj račun nisu ušli izdaci Min. vojske i mornarice u Zetskoj banovini, jer to i nisu izdaci za potrebe ove banovine, već izdaci nacionalne odbrane radi opšte državne sigurnosti, stoga ih potpuno izuzimamo iz ovoga računa. Kad uporedimo iznos prihoda za 1932 g. sa rashodima dobijemo saldo od 37.170.216,77. Što znači da su državni bruto prihodi bili u prošloj godini za toliko veći od rashoda. Režijski troškovi države oko ubiranja ovih prihoda dostižu ovu razliku tako, da se gornji iznos približno izravna. Sem toga što ovaj kraj sam snosi sve državne rashode, snosi još uzato i veliki teret banovinskih i opštinskih dažbina, koje su u 1932 god. zajedno iznosile Din 100,195.259.39. Prema gornjim ciframa cjelokupno narodno davanje

po svima poreskim i prireskim oblicima za 1932 god. iznosilo je blizu 300,000.000.— Din. Uzeli smo podatke iz 1932 naročito zbog toga što je ona znatno nepovoljnija od sviju ranijih godina. U njoj su državni prihodi znatno podbacili u svim pravcima. Samo carinski prihodi za 1932 manji su za čitavih 20,000.000.— nego u 1931. Isto tako pali su znatno u 1932 monopolski i pošanski prihodi. Ako uporedimo podatke iz 1931 saido u korist prihoda bilo bi za preko 10 milijuna veće nego u 1932 godini».

U svojoj knjizi «Centralizam ili federalizam» (Zemun, 1926) dr. Sekula Drljević, bivši ministar i narodni poslanik, kaže:

«Gospodo, ja sam rekao, da bi današnji budžet Crne Gore morao iznositi najmanje 20,000.000. Din u zlatu, a to je preko 200,000.000.— Din u papiru. Toľko bi morao iznositi prema crnogorskom poreskom sistemu. Ako uzmemo u obzir današnja ogromna povećanja pojedinih vrsta poreza, onda je nesumnjivo, da Crna Gora danas plaća poreze preko 300,000.000 Din. Rashodi za Crnu Goru danas iznose oko 80—120 milijuna Din. To znači da se crnogorska poreza, u iznosu od oko 200 milijuna dinara, troši na ostale ujedinjene zemlje.»

Na taj način nijesmo utvrdili sa statistikama i podacima u rukama da država na Crnu Goru više troši, nego što od nje dobiva, već smo utvrdili sasvim obratno: da država više ubira od Crne Gore nego što na nju troši. U tom smislu ona sa gledišta države kao cjeline, nije pasivan- već veoma aktivan kraj.

B.

Ekonomске prilike Crne Gore bi danas bile nesumnjivo drugačije da su svi oni krediti, koji su redovno predviđani u budžetima trošeni za narodne potrebe. Neostvarujući te predviđene izdatke državnim budžetom, u koliko su se odnosili na Crnu Goru, smanjivala se konstantno proizvodna sposobnost stanovništva, tako da su se smanjivali i predviđeni prihodi, ali ovo smanjivanje prihoda u uzročnoj je vezi (posljedica) smanjenja državnih rashoda.

«Dokorašnji Ministar finansija dr. Milan Stojadinović istakao je da, šta više, stoji neupotrebljivo 15 milijuna dolara, predviđenih

za Jadransku željeznicu, i država zbog toga gubi, plaćajući interes oko 80 milijuna dinara godišnje». (Šoć: »Crna Gora«, 1928).

Godine 1922 bio je donet zakon o izgradnji Jadranske željeznice preko Crne Gore, ali taj zakon nije nikad izvršen, ma da je 3. maja 1922 ondašnji Ministar unutrašnjih djela, koji je posle toga bio član i predsjednik više vlada, dr. Voja Marinković odlučno izjavio: »Kraljevska vlada stoji odlučno na stanovištu da se pruga, koja bi vezala južno Jadransko primorje i Crnu Goru direktno sa prestolnicom, mora sagraditi pre sviju drugih pruga. Ni u kom slučaju vlada neće dopustiti da se ma koja druga pruga gradi pre ove, koja ima da veže sa ostalom zemljom čitave krajeve naše otadžbine, sad isključene od željezničkog saobraćaja«. Kao što nije ni jedno obećanje dato Crnoj Gori, održano niti i jedna obaveza prema njoj, dobrovoljno primljena, ostvarena — tako nijesu ni ovaj zakon ni ovo obećanje dra Marinkovića izvršeni.

Finansijskim zakonom za 1928—1929 (či. 240) bilo je predviđeno da normalna željeznica ide preko Crne Gore i da izbjije na Kotor. Radi izgradnje ove željeznice zaključivani su zajmovi u inostranstvu, unošene u ugovorima sa zajmodavcima posebne odredbe o njenom građenju, ali je na kraju sve to ostalo samo mrtvo slovo na papiru, jer željeznica nije nikad ni zapčela da se gradi.

»Prešlo je u običaj da se u državnom budžetu — zbog partijskih ili demagoških motiva — predvidi po koja suma za poboljšanje u Crnoj Gori. To ostane samo na papiru, jer te sume bar u većini ostaju neutrošene. Narod to krsti: bacanje prašine u oči.« (Dr. P. Šoć). To bacanje prašine u oči vršeno je po naročitom sistemu prema Crnoj Gori dugi niz godina, dok se nije došlo do rezultata, koji sada karakterišu stanje u tom kraju.

C.

Za prosuđivanje pitanja da li je Crna Gora sposobna za nezavisan ekonomski opstanak, odnosno da li je njeno stanovništvo u mogućnosti da proizvede toliko ekonomskih dobara, koliko mu je nužno, da bi moglo op-

stati, potrebno je prethodno raspraviti: a) Da li je Crna Gora prije ujedinjenja bila pasivan kraj, t. j. da li je njen zagranični bilans bio pasivan ili aktivan; b) Koje je ekonomske koristi dobila, a koje izgubila Crna Gora ulaskom u sastav zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca; c) Koja je razlika između privrednih sposobnosti predratne i privrednih sposobnosti poslijeratne Crne Gore; d) Koja je razlika između ekonomskih potreba predratne i ekonomskih potreba poslijeratne Crne Gore; e) Kakva su sadanja sredstva proizvodnje i koji se rezultati njima postižu i f) Čime bi Crna Gora mogla da nadoknadi u novoj državi ono što je izgubila ulaskom u nju. Nakon što se sva ova pitanja detaljno i temeljito rasprave, moći će se dati precizan i tačan odgovor na pitanje: da li je Crna Gora sposobna za samostalan privredni i ekonomski život ili nije?

a.

Crna Gora je bila država sa površinom od 9475 kv. kilometara, na kojoj je živjelo 250.000 stanovnika. Taj do 1877 godine neprekidni ratni logor nije imao nikakvih stalnih privrednih izvora niti mogućnosti da se ekonomski konsoliduje. Za dvadeset pet godina od prestanka ratovanja Crna Gora je postala ustavna monarhija, a pet godina kasnije kraljevina. Crnogorci kao ratnici nijesu imali ni iskustva ni tradicije u raznim privrednim poslovima, a u koliko bi ih imali, zemljište i prilike bili su nepogodni da se razvije jedna rentabilna privreda naglo i u svim granama. Izgledalo je da Crna Gora nema nikakve budućnosti i da se neće moći ekonomski konsolidirati nikad. Todor Božović i Jovan Donović, sadašnji opunomoćeni ministar na strani, u svojoj knjizi »Crna Gora i napredni pokret« (Beograd 1911) u kojoj su veoma oštro i nepovoljno kritikovali crnogorsku državnu upravu, pišu: »Ta bajka o nepopravljivim ekonomskim prilikama kod nas više je nego jedna velika obmana, opasna po svojim posljedicama«. — Privredni život nije bio dovoljno razvijen, ali je bio u razvitku, dok su uslovi za taj razvitak bili veoma povoljni, čak i po priznanju spomenutih pisaca.

Nešto priliv novca iz Amerike, kamo je odlazio veliki broj Crnogoraca radi zarade, a nešto povremene novčane pomoći Rusije, koje su trošene većinom na vojne potrebe i izgradnju putova, činili su da je crnogorski bilans bio aktivan. Što se tiče platežne moći seljaka, o tome govore dosta jasno podaci, koje objavljuju Božović i Donović. Oni tvrde da »u cijeloj zemlji nema ni jednoga građanina koji bi dugovao prošlogodišnji (1910) porez, a nije redak slučaj i anticipiranje«. Dalje navode ove podatke o naplati poreza: »U godini 1906 predviđeno je po budžetu 2.452.900 d., a naplaćeno 2.633.835.11 d.; u 1907 g. predviđeno 2.773.690, a naplaćeno 2.887.133.21 d., u 1908 g. predviđeno 2.788.899, a naplaćeno 3.107.247.48 d. itd.« No i pored ovakvog stanja i stalnog priliva novca iz inostranstva Crna Gora nije mogla da naglo unapređuje svoju privredu i trgovinu, ali je njen hod u tom smjeru bio veoma solidan i uravnotežen, te se svakim danom išlo na bolje. Da nije bilo raznih poremećaja spolja (ratovi) ona bi za jedan nevelik niz godina uspjela da se ekonomski potpuno sredi i počne normalno funkcionisati. Bilo je izrađeno više planova i nađeno nekoliko povoljnih rješenja za ostvarenje programa rada na njenom kulturnom, prosvjetnom i ekonomskom podizanju. Ratovi (1912—1918) su te planove i mogućnosti iz osnova poremetili.

Do rata 1912 g. bilans trgovine Crne Gore sa inostranstvom, zbog uvoza žita, koje se nije moglo u dovoljnoj količini proizvesti u zemlji, bio je pasivan, ali — kao što rekosmo — tu pasivu je pokrивao priliv novca iz Amerike (od iseljenika, koji su išli na zaradu) i pomoć Rusije za vojne potrebe (oko 200.000 din. godišnje), te je zagrančni bilans bio redovno aktivan. Dobivši u balkanskom ratu plodne krajeve Metohiju i Sandžaka, Crna Gora nije više trebala uvoziti žito iz inostranstva, te je na taj način, da nije odmah izbilo Svjetski rat, i njen trgovački bilans imao postati aktivan.

Pri ulasku u zajedničku državu Crna Gora je imala državnog duga oko Din 100 milijuna, a Srbija oko 30 milijardi. Na svakog crnogorskog stanovnika dolazilo je 250.— Din duga, a na svakog srbijanskog po 7.500

Din. Ovome treba dodati da je konferencija mira u Parizu 1919 bila dosudila Crnoj Gori ratnu oštetu od 750 milijuna maraka u zlatu, što iznosi oko osam milijardi dinara, a po podacima dra Peza Soća od toga je Crna Gora dobila svega petnaest milijuna dinara preko Oblasne skupštine na Cetinju, pa i to što je dobila, dato je u svrhe bogaćenja krupnih poduzetnika i trgovaca!

Sadanji jugoslavenski opunomoćeni ministar u Tirani, inače po rođenju Crnogorac, Jovan Donović*) daje ove podatke:

*Evo kako je izgledao izvoz iz Crne Gore prije Balkanskih ratova: — 1. ovnova i ovaca izvoženo je, naročito za Francusku, do 50.000 komada; 2. krupne stoke (volova) izvoženo je, većinom za granične krajeve Austrije i nešto za Levant, oko 10—12.000 grla. Kako je govedo malo i rdavo njegovano, nije imalo produ na velikim pijacama; 3. koža ovčijih izvoženo je, mahom u Trst, 8—10.000 komada (goveđe kože nisu izvožene; one su ostajale za domaću upotrebu), koža od divljači izvoženo je na 4000 komada; 4. vune je izvoženo oko 8 vagona; 5. maslinova ulja, preko domaće potršnje izvozilo se do 10 vagona; 6. ukleve (sarage) suhe izvozilo se mahom za Srbiju i Italiju, prosečno oko 10—12 vagona; a kriljušti od nje 1—2 vagona. Pored ovih važnih izvoznih artikala, izvozilo se još: ruj (sumah), većinom za Holandiju; lipov cvijet (oko 4 vagona), većinom za Francusku; lincura 2—3 vagona, za Zagreb i Maribor; buharica, 2—3 vagona, za Trst (a stvarni kupac bila je Amerika); nešto lavorike i pelina. Uvoženo je brašno, žito i kukuruz, na 200 vagona, da se narednih godina popne i do 6—800. Pored toga uvoženo je platno, pamuk, šoha za odijelo, i svi bakalski predmeti, itd. Ako količine nisu poznate, ipak se zna da je uvoz bio, i pod najpovoljnijim uslovima, jači od izvoza. Deficit u trgovskom bilansu popravljao je zaradom pečalbara na strani.

b.

Ulaskom u zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca Crna Gora je za svoj ekonomski procvat dobila neko povoljnije mogućnosti nego što ih je imala kao samostalna država. Te bi se mogućnosti dale, u glav-

*) »Nova Evropa«, 7—XV—1927.

nom svesti na ovo: 1. veće državno područje — šira pijaca; 2. veća država — veća bezbjednost izvana; 3. veća mogućnost naseljavanja u plodnijim predjelima; 4. veća mogućnost uposlenja inteligencije i radništva; 5. više mogućnosti za školovanje omladine.

Dobijajući te povoljne mogućnosti, bez obzira da li ih je i ukoliko koristila, Crna Gora je morala nužno izgubiti neke od onih, koje je imala kao posebna država. Te izgubljene mogućnosti su, uglavnom ove: 1. prihodi od carina i monopola; 2. ugovoreni trgovački odnosi sa inostranstvom; 3. pravo slobodnog samoupravljanja; 4. planovi za kulturni, prosvjetni i ekonomski preporod; 5. Dote koncesije za iskorišćivanje prirodnog bogatstva.

Kad se ocijeni kakve koristi ima Crna Gora od proširenja pijace, obezbjeđenja granica izvana, naseljavanja u plodnijim krajevima, zaposlenja inteligencije i radništva van svoje teritorije i školovanja omladine na visokim školama, pa se to uporedi sa koristima, koje je imala od carina i monopola, ugovorenih trgovačkih odnosa sa pojedinim državama, prava da samostalno upravlja svim svojim dobrima i privrednim izvorima i preduzećima, ostvarenja raznih započetiha ili projektovanih planova za kulturni, prosvjetni i ekonomski preporod i koncesija datih pojedinim društvima i finansijerima radi eksploatacije prirodnog blaga, — postaje jasno kakav ekonomski značaj za Crnu Goru imade ono što je dobila, a kakav ono što je izgubila ulazeći kao nezavisna država u zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca bezuslovno, bez ugovora i bez ikakvih zahtjeva.

c.

Razmatrajući ekonomske sposobnosti predratne i ekonomske sposobnosti posleratne Crne Gore, dmah vidimo da su prve bile manje, ali su zato imale više praktičnog značaja, jer su redovno bile iskorišćavane, te je njihov efekat bio stvaran i pozitivan. Za razliku od drugih one su bile praktične i potpuno određene, dok su druge, makar veće, bile više teorijskog karaktera, ne-

iskoristive i gotovo neiskorišćene. Ta njihova slaba strana u praktičnom pogledu pogoršana je još i time što je Crna Gora u oslobodilačkim ratovima bila ekonomski potpuno uništena i ma da je kao saveznička država trebala biti jednom od pobjednica, nije posle rata dobila nikakve oštete (jeste na papiru), da bi svoje prilike mogla koliko toliko popraviti. I da nije izgubila ni jedno od onih predratnih privrednih vrela, koja su za nju značila ekonomsku korist, a da je stekla sve one teorijske mogućnosti, koje je stvarno stekla nakon ujedinenja, bez naknade (barem nekakve) štete, pretrpljene u ratu, teško da bi se mogla ni za nekoliko godina oporaviti. Ne izvršujući nikakav plan njenog ekonomskog snaženja, pošlo se putem, koji znači odvođenje Crne Gore onom stanju, u kojem se ona danas nalazi, u vrijeme kada se mora na bazi milosrđa i dobrovoljnosti organizirati pomoć za spasavanje od gladi njenog stanovništva.

d.

Državna administracija Crne Gore bila je do nevjerojatnosti uproščena i jeftina. Ona nije imala žandarmerije, niti posebnih vojnih formacija za osiguranje porotka unutar zemlje. Nešto malo vojske (stalni kadar) što je imala, to je služilo više za paradu, a bilo je izdržavano uglavnom finansijskom pomoću Rusije. Ako uporedimo budžet (iz 1910) Srbije sa budžetom Crne Gore vidimo koliko su bile manje potrebe Crne Gore, nego Srbije, koja je tada bila već privredno i ekonomski organizovana i konsolidovana država. Budžet Srbije iznosio je Din 115,277.744.93, a budžet Crne Gore Din 3,423.847. Crna Gora je bila od Srbije manja sedam puta, ali je njen budžet bio manji od srbijanskog skoro tridesetičetiri puta. Dakle, Srbija je proporcionalno trošila na državne potrebe skoro pet puta više nego Crna Gora.

Smanjenjem privrednih sposobnosti i ekonomskih snaga Crne Gore poslije rata što zbog rata, a što zbog likvidacije njenog državnog individualiteta sa svim odnosnim posledicama, povećale su se njene ekonom-

ske potrebe do te mjere, da su se one sve bez razlike potpuno ujednačile, jer su se popele do kulminacije. Podgorička Trgovinsko-industrijska i zanatska komora u jednom svom izvješaju ovako karakteriše savremene prilike u Crnoj Gori: »Ali ni jedan kraj naše zemlje nije izložen tolikoj oštini aktuelne privredno-finansijske krize kao komorsko područje, koje još satiru nedaće sušnih i nerodnih godina i stalna briga oko prehrane oskudnog stanovništva. U drugim krajevima teškoće su uglavnom nastupale zbog nemogućnosti prodaje gotovih proizvoda i sirovina, a u našim krajevima je stalna kriza rada i zarade. A opšta proizvodnja ni iz daleka ne pruža toliki privredni efekat (prinos), koliko je potrebno za opstanak i podmirenje drugih raznovrsnih potreba stanovništva. Zbog toga je bijeda i nelmaština dostigla krajnje granice izdržljivosti, a narodna snaga posvednevno propada«. Iz tih navoda nije teško izvesti zaključak o tome kakva je razlika između preratnih i poslijeratnih ekonomskih potreba Crne Gore.

e.

Po podacima, koje je objavila podgorička Trgovinsko-industrijska i zanatska komora, Zetska banovina (Crna Gora, Sandžak, Metohija i južna Dalmacija) imade

neproduktivnog zemljišta (kamenjari i podvodno) 6416 kv. km, zemljišta pod šumom 11.901 kv. km, zemljišta podesnog za obrađivanje 12.200 kv. km. Ukupna površina zemljišta 30.937 kv. km.

Prema popisu od 1931 broj stanovništva je 925.516.

To znači da na svakih kv. km dolazi oko 7537 stanovnika ili na svakog stanovnika po oko 133 kv. m radne zemlje.

Kad se uzme u obzir da u Sandžaku i Metohiji imade više radne zemlje, pa prema tome na stanovnika dolazi veća površina, dok u krajevima predratne Crne Gore, a naročito Stare, neće doći na stanovnika ni po 25 kv. m radne zemlje; — kad se sve to uzme u obzir moglo bi se zaključiti da ova radna zemlja ne može roditi toliko proizvoda, da se njima prehrani stanovništvo

ni u slučaju kad bi bilo obrađeno najmodernijim sredstvima i kad bi bilo osobito plodno. A u to plodno zemljište uračunato je i ono, koje se faktično ne obrađuje ili barem ne obrađuje stalno (livade, pašnjaci, močvare itd.). Prema tome je isključeno da bi obrađeno zemljište moglo roditi toliko žita i drugih poljoprivrednih produkata, koliko je potrebno za prehranu stanovništva. Manjak žitarica mora se uvoziti sa strane, a kod plaćevnih mogućnosti crnogorskog seljaka nema ni govora da on može dobiti koliko mu je potrebno za prehranu. O nabavci drugih potrebnih artikala ne može se ni misliti.

Kako se i to malo radne zemlje danas obdjelava i iskorišćava? Može li Crna Gora i dalje biti zemljoradnička? Rentira li se više gajenje žitarica na zemljištu na kome su se do sada gajile?

Istim onim sredstvima, kojima je obrađivana zemlja prije 50-100 godina*) i danas se, uglavnom, obrađuje. Neznatni izuzeci ne dolaze uopšte u obzir, jer su oni neodlučni za popravak opštih privrednih prilika. Zemlja zbog redovnog obrađivanja i iscrpljivanja postala je neplodna i nesposobna za obradu. U budućim krajevima zbog nezaštićenosti podložna je izlokavanju i odnošenju planinskim potocima, te se tako namjesto plodnih površina pojavljuju pješćane zaravali. Od nužde za zemljištem, podesnim za obradu, kiča se šume, koje se nalaze na zemljovitim prostorima, ali se time znatno ne poboljšavaju prilike, već u drugom smislu sve više pogoršavaju. Zbog trijebljenja šuma pojavljuju se sve više kamene goleti, a one sve manje privlače oblake, koji donose kišu i sve manje zadržavaju vlagu, te su suše sve češće i sve teže, tako da one nekih zadnjih godina prave čitavu pustoš satirući potpuno usjeve i pašnjake. Ne samo sredstva za obradu, nego i sama radna zemlja postaje sve više nepodesna a daje sve manje plodova, tako da zemljoradnja konstantno opada.

*) Todor Božović i Jovan Bonović ih nazivaju sredstvima dovođenim iz Bosne!

Stočarstvo bi imalo biti jedina rentabilna privredna grana. U Zetskoj banovini imade od prilike oko 2.151.317 grla domaće stoke. Kao i u zemljoradnji, tako i u stočarstvu ne primjenjuju se nikakve savremene metode i sredstva odgajanja i oplemenjivanja, te se stoka degeneriše i postepeno se smanjuje korist, koju stanovništvo od nje imade. Razne bolesti satiru stoku u velikom broju. Kad se tim nedaćama pridruži još nemanje dovoljno hrane, oskudica u vodi i ostale mnogobrojne teškoće oko čuvanja, može se slobodno reći da stočarstvo naglo pada, te se sve manje od njega imade koristi. Za vrijeme nerodnih godina, nemajući sične hrane, seljaci prodaju stoku u besćenje, da im ne bi pokrepavala od gladi. Prije ratova je iz Crne Gore izvozena u Grčku, Italiju i Francusku, ali sada nešto zbog nemanja trgovačkih veza, nešto zbog dezinna i drugog propisa, nesio zbog upućivanja naše izvozne ugovine u drugim pravcima, a nesio i zbog sve slabije kvaliteta naše stoke, toga izvoza više nema. Na domaćim tržištima stoka se prodaje zapravo za bagatelu. Isti je slučaj i sa stočnim proizvodima.

Voćarstvo je u opadanju, jer stare voćke izumiru i degenerišu se, a nove se ne donose. Ni ranije ono nije bilo na nekom visokom nivou, a danas pogotvu nije. Ribarstvo opada zbog nesavremenih metoda lova i zbog nepodesnosti za izvoz.

U zanatstvu piše u »Almanahu Zetske banovine« sekretar Trg industrijske i zanatske komore u Podgorici ing Blagota Radović:

»Neka zanatska radnost je prilično zaostala, jer zanatlije nemaju mogućnosti da se usavršavaju... Sve većim prilivom fabričkih proizvoda na tržištu zanatska radnost pada i gubi svoj značaj, poglavito u pogledu stolarskih i obućarskih proizvoda. Sušne i nerodne godine, nedostatak posla i zarade za široke narodne slojeve ubili su potrošačku moć, pa time najviše strada zanatska radnost. Zbog toga je zanatski stalež doveden u mučan položaj, a vrlo je moguće, da će opstanak zanatlija i njihovih porodica predstavljati krupan socijalni zadatak.»

Industrije u Crnoj Gori u pravom smislu i nema. Ono nešto malo što imade, a što je veoma primitivno i

nerazvijeno, služi uglavnom za domaće potrebe. Jedini proizvodi, koji se plasiraju na vanjske pijače, jesu ulje iz barske uljare Braće Marić i sapun fabrike »Rivijera« u Kotoru. O razvitku industrije u Crnoj Gori (Zetskoj banovini) najrječitije govore podatci Inspekcije rada na Cetinju o zaposlenju radne snage u Banovini. Po tim podatcima iz 1931 god. bilo je zaposleno u čitavoj banovini (a nezaposleno upravo čitavo stanovništvo) radnika i to:

Od 10 do 14 god. 54 muških 21 ženskih (ukupno 75), od 14 do 16 god. 169 m. 31 ž. (200); od 16 do 18 god. 133 m., 25 ž. (158); preko 18 god. 2148 m., 236 ž. (2384). Ukupno 2504 m., 313 ž. (2817).

Prema tome, u Crnoj Gori je u industrijskim poduzećima svih vrsta bilo 1930 godine uposleno manje nego 3,05 pro mille. Dakle, može se reći da industrije gotovo i nema. Zaključujući svoje izlaganje o privrednim prilikama na komorskom području ing. Radović kaže:

»Nijedna privredna radnost na području Komore nije dostigla takav stupanj razvitka, da bi uglavila rentabilitet i privredni efekat (prinos), koji su neizbježni u procesu proizvodnje. Drugim riječima opšta proizvodnja na komorskom području kao zasebnoj privrednoj jedinici nije u stanju, da privrednim subjektima osigura materijalnu naknadu u tolikoj mjeri, koliko je potrebno za opstanak i podmirenje drugih raznovrsnih potreba. Zbog toga je privreda komorskog područja pasivna, a njeno stanovništvo materijalno siromašno. Radi toga je naš kraj izložen oštrom teškoj privredne i finansijske krize. Ovakva karakteristika našeg privrednog života ima svoj puni izražaj od ujedinjenja pa ovamo. A ovakvo privredno stanje potrajalo sve dale, dok se ne pristupi racionalnom iskorišćavanju privrednog bogatstva komorskog područja uz rješenje saobraćajnih problema podizanjem modernih komunikacionih sredstava (vazdušnih i željezničkih pruga), pa da se otvori novi horizont i potpuno izmijeni današnja privredna struktura našeg kraja.»

Prema svemu tome, sadanja sredstva proizvodnje u Crnoj Gori su zastarela, nepodesna i gotovo nekorisna, a rezultati, koji se njima postižu, daleko su od toga, da bi mogli zadovoljiti i jedan neznatan dio na-

rodnih potreba. Na zemljištu, koje je do sad obrađivano, zemljoradnja nije više rentabilna. Zanatstvo i trgovina izumiru, a industrije još nema.

Neki pokušali da se sadašnje stanje u Crnoj Gori ublaži paljativnim mjerama, tumače se sa izvjesnih strana kao temeljne mjere za njeno trajno ekonomsko osposobljenje, a i kao dovoljne žrtve, koje država podnosi, da bi u njoj stvorila snošljivije prilike. U te mjere spada u prvom redu izgradnja jednog kraka uskotračne željeznice od Trebinja za Nikšić, a zatim izgradnja raznih putova, organiziranje ishrane (za vrijeme gladnih godina) i davanje penzija Crnogorcima više nego što imaju prava, čime se unose u nju znatne količine novca (kojima se, uzgred budi rečeno, i vrši dovođenje seljaka zaduženjem u položaj šipčije prema penzionerima-zelenašima). Mi ćemo se na te mjere kratko osvrnuti, da ocijenimo, koliko one koriste Crnoj Gori i da li predstavljaju neke izuzetne žrtve sa strane države.

Uzama željeznica, koja se gradi kao nastavak bosansko-hercegovačke željeznice od Gacka do Nikšića, mogla bi biti od znatnog ekonomskog značaja za Crnu Goru samo u ovim slučajevima: a) ako bi Crnogorci tom željeznicom imali što da uvoze iz drugih pokrajina; b) ako bi imali što da njom izvoze u druge pokrajine; c) ako bi se uporedo sa željeznicom razvila industrija u zemlji; d) ako bi ta željeznica mogla biti turistička; e) ako bi se troškovi uloženi u izgradnju željeznice rentabilni sa ekonomskog gledišta.

U kraju gdje su seljački proizvodi nevjerojatno jeftini, kao na primjer tovar drva, koji seljak dočera u grad putujući 6—8 sati, ubrao ga predhodnog dana u svojoj šumi, izdangubio s konjem, vraća se natrag istim putem, košta 8 do 10 dinara, tu je novac velika rijetkost. Kad seljak, koji ne proizvodi ni koliko mu je nužno za vlastiti opstanak, ne može doći do novca, on ne može ni da kupuje potrebne proizvode u drugim pokrajinama. Prema tome on neće ni imati što da uvozi novom željeznicom. Ipak, u Crnu Goru se uvozi svake godine ve-

lika količina robe, koja zbog nemanja željeznice znatno poskupljava. To poskupljavanje pogarja seljaka. Ali ako se i pojedine ove proizvodi za onoliko koliko je jeftiniji podvoz željeznicom njima nije mnogo pomognuto, jer nije cilj da se proizvodi, koji se uvoze u Crnu Goru pleštine, nego da se u njoj samoj proizvode. Od ove željeznice u koliko se tiče uvoza najveću korist imaju trgovci, jer će njihovi artikli pojeftiniti, te će promet biti veći. Položaj seljaka se neće poboljšati, a naročito se neće povećati njegova proizvodna sposobnost zbog pojeftinjenja uvezenih artikala iz drugih pokrajina. Kad je riječ o pojeftinjenju raznih artikala uvezenih u Crnu Goru ovom uskotračnom željeznicom, treba imati na umu da to pojeftinjenje nije ni blizu toliko koliko bi bilo kad bi postojala normalna željeznica između Beograda i Crne Gore, jer se ovom uskom željeznicom zaoblazi pola države dok se dopre do središta Crne Gore. Osim toga niene su prevozne sposobnosti znatno manje, a djelimično je za neke terete i neupotrebljiva.

Kao što smo rekli, u Crnoj Gori se ne proizvodi ni toliko koliko je nužno za potrebe stanovništva. O izvozu ne može biti ni govora u sadašnjim prilikama. Nema ni izgleda da će se u Crnoj Gori razviti u dogledno vrijeme bilo šumska industrija, bilo rudarstvo, jer dok željeznica prođe kroz slavonske i bosanske šume, nema potrebe da bude upotrebljena za prenos šume iz Crne Gore, a rudarstvo se neće skoro razviti zbog toga, što još nema za njegovo razviće ni najnužnijih priprema i osnova. Osim toga, kad se grade željeznice, a posle se traži mogućnost njihovog spajanja sa industrijskim i rudarskim centrima, onda ona svakako ne odgovara svojoj svrsi.

Stoka i stočni proizvodi iz Crne Gore neće se izvoziti iz više razloga, a najglavniji su što ne zadovoljavaju ni potrebe stanovništva, što su sada slabog kvaliteta, pa ne mogu izdržati konkurenciju, i što su tržišta, kad se ide ovom željeznicom, preudaljena. U pogledu izvoza, dakle, ova željeznica neće donijeti Crnoj Gori znatne koristi.

Što se tiče mogućnosti da se zbog željeznice razvije uz nju i industrija, u to se ne može vjerovati obzirom na

mnoge okolnosti, ali mogućnost nije isključena, no ni u najpovoljnijem slučaju neće se ta industrija razvijati u odgovarajućoj razmjeri sa potrebama naroda. A u priftinju razvitka industrije na ovom planu na vidiku se ističu interesi trgovaca, dok su interesi seljaka znatno u pozadini.

U turističke svrhe ova se željeznica neće moći upotrebiti, jer je prije svega uzana željeznica za turiste nepogodna, a drugo, ona dolazi iz bosanskog gorja, te putuje veoma dugo, tako da će putovanje njom bez izlaska na more biti veoma nepoželjeno.

Obzirom na sve te okolnosti amortizacija ove željeznice dovodi se u pitanje. Kad se uporede izdatci za njenu izgradnju sa koristima, koje će se od nje imati, postaje jasno da se ona sa gledišta ekonomskih interesa seljaka ne rentira, niti pak za njih znači čak ni djelimično rješenje njihovog ekonomskog problema. Sudbina njena biće veoma srodna sudbini novosagrađenih kolskih putova po Crnoj Gori, koji, ma koliko da su potrebni, uveliko su neiskorišćeni i zapušteni.

Od svih kolskih putova, izgrađenih posle ratova, jedan jedini je, i to onaj Peć—Andrijevica, od nekog ekonomskog značenja za Crnu Goru. Svi drugi građeni su više iz socijalnih i političkih, nego iz ekonomskih razloga. Da se ne bi pomoć za ishranu poklanjala, otvarani su javni radovi. Tako su putovi građeni bez plana i određene ekonomske svrhe. Njihovom izgradnjom pomoglo se narodu samo toliko, koliko mu je dato novaca za dnevnice na radu.

Prolazeći kroz krajeve ekonomski potpuno iscrpljene i privredno zaostale i neaktivne, a vezujući mjestu, koja nemaju što jedno drugome da pruže ili da što zamijene, ovi putovi su ostali gotovo neupotrebljeni. Seljak pored ovih putova ne pravi kola, da njima pregoni teret ili da se vozi, jer niti ima za to tegleće marve, niti pak tovare da pregoni, a za prevoz ne smatra vrijednim praviti kola, jer je vožnja luksuz. Tako imade putova, kojima još seljačka kola nijesu prošla niti će proći u do-gledno vrijeme.

Putovi su zaista krvne arterije u organizmu jedne

zemlje, ali ako u tom organizmu nestane krvi, arterije će se sasušiti i postati smetnja. Izdržavanje ovih posleratnih putova više košta državu nego što od njih seljak imade koristi, a već da se i ne govori o tome da oni neće nikad biti amortizovani.

I.

Kad se sve što je dovdje izloženo sumira, postaje jasno da suština ekonomskog problema Crne Gore leži u pitanju njenog osposobljenja za samostalan ekonomski život. Uprkos svih peripetija, kroz koje je ona prošla zadnjih dvadesetpet godina i danas bi bilo moguće, bez ikakvih većih pomoći sa strane, izvršiti njen ekonomski preporod i osposobiti ju da stane na vlastite noge. Pitania, koja se moraju hitno riješiti da bi se osposobila za samostalan ekonomski život i onstanak ovo su: 1. Skadarsko jezero; 2. Barsko pristanište; 3. Jadranska željeznica; 4. Elektrifikacija; 5. Onost dužnih poreza; 6. Oslobođenje od dugova; 7. Oslobođenje od trošarine i monop. taksa na seljaku potrebnu robu; 8. Oslobođenje od poreza na naslihta i komunicie; 9. Pravo davanja koncesija za rudnike; 10. Pravo samostalnog raspolaganja šumama; 11. Pravo zaključivanja zajmova za investicije; 12. Pravo donošenja posebnih zakona.

Ovdje ćemo samo ukratko precizirati u čemu su ta pitanja i što bi se postiglo, kad bi se ona riješila u smislu intencija Crne Gore.

Dak le za isušenie pančevačkog rita potrošeno oko 300 milijuna dinara iako u tom kraju imade osta zemlje za obradu, dole za isušenie Skadarskog jezera nije utrošeno ni pare. Troškovi isušenia Skadarskog jezera iznasil bi po računuu stotinačka oko 150—200 a najviše 250 milijuna dinara. Kad bi se to zemljište dobiveno isušenim jezeru, zasitilo žitaricama, dala bi dovoljno ploda za ishranu žitave Crne Gore, pa bi pretaklo i za izvoz.

U službenom »Almanahu Zetske banovne« (Sarajevo 1921) niše Ivan Vučković ovo:

»Prosječan priaos pšenice sa jednog ha računz se u Jugo-

slaviji na 9 metr. centi ili kvintala. Kako bi zemljište, koje se do-
bije isušivanjem Skadarskog jezera i melioracijama okoline bilo
prvoklasno, mi bi, bez bojazni da učinimo grešku, mogli tvrditi
da prinos s jednog ha toga zemljišta mora biti najmanje pro-
sječno 12—15 m. a pšenice, odnosno 240—300 kg po talu. — Prinos
kukuruzna bio bi ne manji, nego duplo veći. Ali čemo mi uzeti, da
bi nam jedan ha oslobođenog zemljišta isušivanjem, dao pro-
sječno samo 10 m. a. odnosno 10 kvintala. Radi lakše ilustracije
pretpostavimo da bi se dobilo ne 31.000 ha, nego samo 20.000 ha
po 10 kvintala po ha, to bi godišnji prinos u pšenici sa 20.000 ha
iznosio 200.000 m. a. Ako procijenimo samo 200 din. jedan kvintal,
odnosno 2 din. kgr., dobili bismo okruglo 40 milijuna din. go-
dišnje. Ako, računajući na isti račun, uzmemo cijelo zemljište, o
kojem je riječ, tj. 31.000 ha, onda bi godišnji prihodi iznosili okru-
glo 82 milijuna dinara. —

Ne njesu samo ove koristi od isušivanja Skad. jezera.
Zbog velike pličine jezera, niske i vodoplovne obale
okolina je malarična i podložna raznim bolestima, koje
bi nestale kad bi se ono isušilo. Kanal kojim bi se vođa
iz jezera odvela bio bi u stvari tunel, kroz koji bi prošla
željeznička pruga Podgorica—Bar, koja bi nakon isuš-
enja mogla da prođe preko današnje podvodne povr-
šine. Razumljivo je onda da se isušivanje Skadarskog je-
zera mora smatrati jednim od glavnih problema u eko-
nomskom životu Crne Gore. Dr. P. Šoć računa da bi Crna
Gora mogla, nakon podmirenja svojih potreba, da izvozi
oko 3.000 vagona žitarica, koje bi se proizvele na isuš-
enom tlu.

Još od kad se počelo misliti o izgradnji Jadranske
(transbalkanske) željeznice, predviđalo se da njen izlaz
na more bude u Barskom pristaništu. Bar je na čitavom
Jadraniu, od Sušaka do ušća Bojane, jedino pristanište
podesno za trgovinu. Mora se imati na umu koliko je za
ladu, koje dolaze iz Sredozemnog mora, bliži Bar od Su-
šaka, a zatim kako je Sušak nepodesan i neizguran kao
trgovčko pristanište i najzad kako mi nemamo trgo-
vačkih pristaništa u pravom smislu na Jadraniu. Ma sa
kog stanovišta posmatrati ovaj problem, moramo doći
do zaključka da je Bar jedino podesan da se učini ve-

likom trgovačkom lukom. No, on se nalazi kao morska
luka u rukama talijanskog Barskog a. d., koje imade,
po ugovoru, pravo da ga drži sve do 1961 godine. Radi
toga Bar ne može da se razvija ni u kom pogledu, niti
može da bude vezan željeznicom sa drugim centrima
u zemlji, a da se tim ne učine usluge talijanskom dru-
štvu, koje je inače u deficitu, tako da mora talijanska
vlada da ga subvencionise, da bi pomoću njega mogla
imati neku, bilo kakvu bazu, za svoju ekspanziju na
Balkanu a naročito u našoj zemlji.

Bar bi mogao po svom položaju, klimatskim i pri-
rodnim uslovima da bude jedna od najbogatijih i najudob-
nijih plaža na Jadraniu, ali on danas ni to nije, jer bi
plaža, ako bi se o njoj što radilo, morala da se postavi
na zemljištu čija eksploatacija pripada Talijanima.

Po ugovoru sklopljenom između ova država i
kraljevine Crne Gore može se Talijanima dati određena
odšteta, koja nije velika, te ih otpraviti iz Bara i oslobodi-
titi tako pristanište od njih. Kako to država, kao na-
slednica Crne Gore, do sada nije učinila, pitanje Bara
stavlja se u prvi red onih pitanja, koja bi trebala da
budu riješena, da bi se doprinijelo osposobljenju Crne
Gore za samostalan ekonomski opstanak.

Pitanje Jadranske željeznice ima svoju dugu i op-
širnu istoriju. Tim su se pitanjem bavile i strane države:
Carstva Rusija, Francuska, Turska, Austro-Ugarska itd.
Prvobitno ona je trebala da ide od Kladova, pa preko
Niša, Peći i Podgorice za Bar. Posle ratova polazna
tačka bila je Beograd. Njenu neophodnost priznavali su
svi, ali se njeno izgradnja nije pristupalo. Za Crnu Goru
ona ima da predstavlja najkraću direktnu vezu sa Evro-
pom suvozemnim putem, na bez obzira gdje će se ve-
zati sa normalnom željeznicom: da li u Beogradu, Srem-
skoj Mitrovici, Brodu itd. Sve ostale nekotrajne i spo-
redne željeznice, koje bi se gradile kroz Crnu Goru, a
ne bi mogle da vrše onu funkciju, koju bi vršila Jadrans-
ka željeznica, nemaju za Crnu Goru nikakvog osobitog
značaja. Svoim izlaskom u barsku luku ova bi že-
ljeznica znatno ubrzala oživljavanje ove luke i naglo

povećanje i razvitak Bora, koji bi tada postao najznačajniji trgovački centar na Jadru. Crnogorsko primorje postalo bi pristupačno Evropskim turistima, a čitava Crna Gora bila bi jedan izvanredan turistički i sportski objekt, što bez ove željeznice neće nikad moći da postane. Nije suvišna da se naglasi da ova željeznička pruga imađe osobitog značaja i koristi i za ostale krajeve Jugoslavije, a ne samo za Crnu Goru, no o toj koristi, koju bi predstavljala za druge krajeve, ovdje nije mjesto da se govori. Predsjednik srpske kraljevske akademije nauka, poznati geograf i odlični poznavalac Balkanskog poluostrva dr. Jovan Cvijić rekao je o ovoj željeznici: »Ne treba ni govoriti ni dokazivati nacionalne i ekonomske potrebe ove pruge. Ovo mora biti jasno svakome, i ja mislim, da ne može biti vlade kod nas koja ne bi ovo shvatila.«

U pomenutoj službenoj publikaciji Banske uprave na Cetinju piše bivši narodni poslanik dr. Nikola Škerovć:

»Jadranska pruga ne može biti pasivna. Njen rentabilitet, ma koliko bila skupa, osigurava ogromno prirodno blago same Zetske banovine: izvoz i uvoz najbogatije naše oblasti — predratne Kraljevine Srbije sa uključivo Beogradom i njegovim zaleđem na sjeveru; te najposle njen ogroman značaj za trgovinu Rumunije, Rusije i Bugarske, koje će tom prugom kao najkraćim putem, tražiti zapadnoevropska tržišta.«

Značaj Jadranske pruge u ovom smislu uvidala je Rusija još 1909 kada je pitanje transbalkanske željeznice i pokretano kao jedno od najaktuelnijih. Zbog nesporedazuma, jer su Rusija i Crna Gora tražile da željeznica ide od Kladova preko Srbije i Turske, odnosno Kosovska Mitrovica, pa preko Crne Gore u Barsku luku, a Austrija, Turska i Srbija zastupale su gledište da ova pruga ne treba da izlazi na crnogorsko tlo, nego preko Albanije u Sendovansku luku, te zbog tog nesporedazuma međunarodno organizovani kapitali demobilisali su se, a izgradnja odložena ad kalendas grecas.

Prije ratova je bio izradio ing. Ante Dešković jedan plan, po kojem je trebalo da se pomoću tunela spoje

Morača i Tara, da bi se dobilo jedan veliki vodopad, na kom bi se podigla hidrocentrala. Ta bi hidrocentrala imla pogonsku snagu ljeti, kad je voda manja, oko 180.000 konjskih snaga. Stručnjaci su izračunali da bi se mogla rentabilno eksploatisati hidraulička snaga u Crnoj Gori u jačini od oko 300.000 konjskih snaga. Ta bi snaga bila dovoljna ne samo za osvetljenje varoši, pogon fabrika, mašina u radionicama, navodnjavanje bezvodnih polja i pogon električne željeznice, već bi se mogla upotrebiti i za osvetljenje sela. Prije rata je bilo obrazovano i jedno akcionarsko društvo za eksploataciju hidrauličkih snaga u Crnoj Gori sa francuskim kapitalom u iznosu od 32 milijuna franaka, ali je rat omeo ostvarenje njegovih planova.

Skoro sve crnogorske rijeke mogu se iskoristiti za podizanje električnih centrala. Po mišljenju stručnjaka Banske uprave na Cetinju (1931 g.) na rijeci Zeti kod Vranickih njiva mogla bi se podići centrala sa pogonskom snagom do 1200 K. S., a kod bjelopavlićskog slapa sa snagom do 100 KS. Na Limu bi se mogle podići dvije centrale sa po 10.000 KS, a na potoku Durice kod Plava sa 250 KS. O snazi centrala, koje bi se podigle na drugim rijekama nema podataka. Po istim podacima danas imade u Zetskoj banovini samo dvije hidrocentrale i to u Kos. Mitrovici (59 k. w.) i u Ivanjici (16 k. w.), dok su dvanaest na dizelmotorima, dvije sa plinskim motorima, a dvije lokomobile, — ukupno 19 električnih centrala sa ukupnom mogućnosti od 3132,2 k. w. Sva ova postrojenja služe, osim neznatnog dijela, u glavnom za osvetljenje, ali ni u tom pogledu ne zadovoljavaju ni najnužnije potrebe.*) Elektriifikacija Crne Gore jedan je od najglavnijih uslova za razvitak industrije i privrede uopšte u njoj, a pogodnosti za elektriifikaciju su izvanredne, te bi se radovi u tom pogledu pokazali veoma rentabilnim, tako da kapital za njihovo izvođenje ne bi bilo teško naći, ako se ne bi mogao sopstvenim sredstvima stvoriti u zemlji.

*) Almanah Zetske banovine, 1931

Nemogućnost redovnog plaćanja raznih državnih dažbina izazvala je prezaduzenost seljaka, kojem se sada javlja kao povjerilac država. Poreske i sudske vlasti pribjegle su egzekutivnoj naplati državnih tražbina, ali se pokazalo da egzekutivni troškovi često puta premašuju zajedno sa advokatskim honorarima svote, koje se od seljaka stvarno naplaćuju. Zatim kod ovih naplata ne ostaje pošten seljak ni u onim najpotrebnijim svojim imovinskim pravima, a da se i ne govori o jednom poraznom moralnom efektu, koji kod njega izaziva ovo »prodavanje imovine na doboš«. Kad bi se ove državne dažbine mogle stvarno naplatiti, od njih se ne bi imalo nikakve koristi, jer da se ublaži bijeda, stvorena tom napolatom, potrebno bi bilo dvostruko više materijalnih sredstava, nego što će se naplatiti. Zato je oprost dužnih poreza i drugih državnih dažbina jedini način da se izbjegne beskorisno (i sa gledišta države kao cjeline) izazivanje bijede i gladi.

Da bi nadoknadio ono što nije mogao proizvesti, da bi se prehranio, seljak se zaduživao gdje god je mogao. O tom zaduženju stoji u jednoj publikaciji Trg.-industrijske komore u Podgorici ovo:

»Pojedinačno ovo zaduženje prelazi daleko reálnu vrijednost cjelokupne imovine i dovodi u pitanje opstanak malih posjeda, pa izazivaju mučno psihološko raspoloženje kod zdravog elementa, poglavito onda, kada mu se na javnim licitacijama prodaje pokretna i nepokretna imovina i to za bagatelu.»

Zaduženja se čine čak i uz kamatu, koja dostiže 120% interesa godišnje. Kad se uzme u obzir da se ni kamate ne plaćaju redovno, a da se o glavnici i ne govori, onda postaje jasno da dugovanja, i kad se ne čine nova zaduženja, progresivno rastu. Platežna moć seljaka biva sve manja. Za kupovinu njegovih, uglavnom, nekretnina, nema kupaca, pa ih povjerioci uzimaju za bagatelne iznose, upravo ne pokrivajući njima ni po polovinu dugovine. Tako dobijamo postepeno seljake bez posjeda (od kojeg i onako nijesu imali osobite koristi), koji su stvarno jedna vrsta modernih čičija, kmetova. Konkretno, od seljaka se dugovi ne mogu naplaćivati,

pa da bi se sprječile zle posljedice i izazivanje poremećaja, nakon kojih neće ipak doći do namire povjerilačkih potraživanja, potrebno bi bilo to već stvoreno stanje moratorijuma legalizovati i formalnim ozakonjenjem, jer su inače stalno otvorena vrata nemilim posljedicama, koje mogu nastati iz sadanjeg stanja.

Visoka trošarina i monopolske takse na artikle potrebne seljaku (so, petroleum, šećer, kava, benzin itd.) čine da taj dio državnih prihoda plaćaju stvarno oni, kojima se nema što oduzeti, jer im je već sve oduzeto. Kad ne bi te trošarine i tih monopolskih taksa bilo, mogao bi seljak ono što daje za takse i za trošarinu uplatiti u druge svrhe, te doprinijeti koliko koliko ublaženju bijede. Zatim ovdje važe isti razlozi za skidanje trošarinskih i monopolskih taksa, koji važe za oprost poreza i dugova. Razlika je u tome što je ovdje nemoguće doći do potrebnih artikala, ako se prethodno na njih ne plati predviđena taksa, jer je ona uračunata u prodajnu cijenu. Zato je skidanje trošarinskih i monopolskih taksa sa onih artikala, koje seljak kupuje za svoju vlastitu upotrebu, jedna od najprečih mjera za njegovo ublaženje bijede.

U Crnoj Gori postoje velika prostranstva, većinom u planinama, pod šumom i pod travnjacima, koja su svojina pojedinih ili više plemena (komunice). Stočarstvo se ne bi moglo zamisliti bez ovih komunica, jer po njima seljaci, većinom ljeti, napasaju stoku nemajući druge ispaše. Na ova pašišta je razrezan veliki porez, koji se prije ratova nije plaćao, jer se tada plaćao porez na stoku. Kako se od seljaka ne može naplatiti ni onaj porez, koji lično neposredno duguju, to je bilo prirodno da se ne može naplatiti ni porez na ove komunice, te se on nagomilao po za više godina. Da ipak nekako dođu do svojih potraživanja poreske vlasti su pribjegle jednoj mjeri, koju zakon ne poznaje, ali koja se donekle pokazivala kao svrsishodna. Poreske vlasti su razrezale porez na stoku i to na onu stoku, koja se izgoni na ispašu po ovim komunicama. Seljak sada mora ili

smoći novaca da plaća ovaj porez ili da pusti da mu egzekutori gone stoku na licitacije. A da bi platio porez ili se zadužuje ili prodaje stoku u besćenje, te se time postepeno sve više upropašćuje i viciiraju se njegovi osjecaji. Dakle, ne samo zato što ovakov način naplate poreze ne predviđa pozitivno zakonodavstvo, nego i zbog toga što postoje ocite nemogućnosti da se naplaćuje porez na komuniste, koji se nije prije ratova ni plaćao, kao i iz razloga važecih za oprost dužnih poreza i dugova, morale bi se ove komuniste osloboditi svakog poreza. Pribjegavanje nezakonitum mjerama radi naplate poreza veoma je opasno, a najgora je što je opasno za porezovnika, jer se njega dovodi u napast da se silom brani od nezakonitosti i jer ga se ekonomski upropaštava.

Crna Gora je bogata rudnim blagom, koje se još ne eksploatiše, ili se eksploatiše u sasvim neznatnoj mjeri. Budući da država nema novčanih sredstava ili neće da ih investira u eksploataciju rudnika u Crnoj Gori, bio bi jedini put da se Crnoj Gori dade ovlaštenje da traži za svoje rudnike eksploatatore te da se sa njima pogodi oko uslova za koncesije po jednome izrađenom planu, koji bi obuhvatao čitavu njenu teritoriju. Na taj način došlo bi se prije do koncesionara, koji bi otvaranjem rudnika izazvali otvaranje industrije u zemlji. Do oživljavanja rudarstva i industrije može doći u ovom kraju samo tako, ako se na tom oživljavanju radi bez obaziranja na druge pokrajine i njihove interese, jer ako se i o njima i o njihovim interesima mora voditi računa, onda to redovno ide na štetu Crne Gore, koja se mora žrtvovati da im ne bi činila konkurenciju ili odvlačila kapital. Zbog toga je bezuslovno potrebno da se pravo, i to neograničeno, davanja koncesija za eksploataciju rudnog blaga prenese na Crnu Goru.

Nešto oduzimanjem izvjesnih šumskih kompleksa u korist drave, a nešto šumskim zakonima i ograničenjima spriječeni su seljaci da slobodno raspoložu šumama i traže za njih kupca. Po podacima Banske upra-

ve na Cetinju (Almanah) od 1,179.498 ha površine pod šumama državi pripada 493.719 ha, dok je ostali dio ili u privatnim rukama ili komuniste. Ova su ograničenja dala prilike i mogućnosti raznim špekulantima i posrednicima da se obilno koriste trgovinom crnogorskim šumama, a da od toga seljak nema nikakve koristi. Da bi se seljaku povratilo ono što je bilo njegovo i da bi se spriječilo svako špekulisanje sa njegovom imovinom, moraju se sve šume njemu dati na slobodno i neograničeno raspolaganje. Kakve koristi bi Crna Gora mogla imati od svojih šuma, kad bi njima mogla slobodno raspolagati, vidi se iz ovoga:

•Izračunato je da samog dostalog šumskog drveta u Crnoj Gori ima najmanje 100 milijuna kubičnih metara. Kubni metar drveta u šumi na živo se računa 4 franka, a kad se preradi, bruto, do 60 zlatnih franaka, tako da neto ostaje na svaki kubni metar zarade oko 30 zlatnih franaka.*)

Za velike melioracione i druge radove Crna Gora nema potrebnih materijalnih sredstava. Do tih sredstava može se doći jedino putem zajma. Zajmovi bi se mogli dobiti obzirom na rentabilnost radova, za koje se traže. Zajednička država nema računa da trži zajmове specijalno za Crnu Goru, a bez njih ona se ne može ekonomski osnažiti. Zato bi se moralo njoj dati pravo da sama traži i zaključuje investicione zajmове, razumje se — garantujući za njih sama.

Obzirom na izuzetne privredne, ekonomske, političke i socijalne prilike, u kojima živi Crna Gora bilo bi, u interesu njene ekonomske zaštite, potrebno da može sama za sebe donositi izvjesne zakone i odredbe sa zakonskom snagom, koji bi važili samo za njenu teritoriju.

Rješavajući sva ova pitanja, koja su centralna, dok oko njih imade masa drugih, sitnijih i od drugostepene važnosti, rješava se upravo ekonomski problem Crne Gore. U tom slučaju promijenila bi se iz osnova njena privredna struktura, jer više ne bi kao do sad bila

*) Dr. Pero Šoć: «Crna Gora», 1928.

zemljoradnička i stočarska zemlja, već uglavnom industrijska. Ne samo da bi se tim preobražajem otklonila potreba iseljavanja Crnogoraca, nego bi se dalo mogućnosti da se mnogi, koji su se iselili, vrate natrag i nađu u svom kraju zaposlenja.

Posebno je pitanje po kom bi redu i planu ove probleme trebalo rješavati. Čim bi se dobile mogućnosti da se pristupi njihovom rješavanju, bila bi to stvar stručnjaka da odrede metode rada i način poslovanja. Nerješavanjem ovih problema Crna Gora je osuđena na smrt od gladi i svestrane krajnje bijede.

Na pitanje, da li je Crna Gora u stanju da proizvede onoliko ekonomskih dobara, koliko joj je potrebno za opstanak, a ako do sad nije bila — da li ima za to nečije krivnje, mi smo došli do odgovora, pošto smo prethodno utvrdili (a) da je ona prije ratova imala aktivan trgovački zagranični bilans, (2) da je ulaskom u zajedničku državu kao nezavisna kraljevina izgubila glavne proizvođačke sposobnosti, a dobila neke druge sporednije; (c) da su se njene privredne sposobnosti poslije rata znatno pogoršale i izmijenile; (d) da su se i njene ekonomske potrebe posle rata izmijenile; (e) da bi ona mogla da nadoknadi ono, što je izgubila, i bez ičije pomoći i (f) da je sadanje njeno stanje bezizlazno i ekonomski katastrofalno. Odgovor na to pitanje glasi: da je Crna Gora u stanju da proizvede onoliko ekonomskih dobara, ne samo koliko joj je potrebno, nego i za izvoz, a što nije dosad imala uspjeha, nije kriva ona, već je ta krivica na nekome drugome, van nje.

D.

Pitanje, da li država kao cjelina imađe interesa da Crnu Goru drži u ekonomskoj zavisnosti i da ometa njeno osposobljenje za samostalan ekonomski život, više je pitanje političko, nego ekonomsko. Raspravljajući to pitanje, može se o njemu govoriti iz izvjesne istorijske perspektive, jer su događaji i ljudi, zbog kojih se ono mora postavljati, manje više prešli u jučerašnjicu, te postali rekvizit istorije naše bliske prošlosti. Istina je da njihovi tragovi sežu i do nas — da će se opažati vjero-

vatno još dugo, ali to je nužna posljedica međusobne povezanosti epoha, koja se ne može izbjeći niti pak ignorisati.

Ima slučajeva kada je jednoj državi kao cjelini interes da izvjesne svoje provincije drži u ekonomskoj zavisnosti, bilo da ih onesposobljava za ekonomski život slabeci njihovu proizvođačku moć, bilo da im oduzima izvjestan dio ekonomskih dobara ostavljajući im samo minimum za opstanak. To su slučajevi gdje dolaze u obzir nacionalno-politički heterogene države, u kojima imade provincija sa jasno ispoljenim težnjama, da se izdvoje iz državne cjeline ili da nastoje učvrstiti svoju hegemoniju nad ostalim provincijama. Da bi se država obezbijedila od teških posljedica takvih centrifugalnih težnji izvjesnih provincija, ona ih onesposobljava za borbu tim, što ih ekonomski onesposobljava za život i drži u zavisnosti. Ovakva mjera je po pravilu nužno zlo, koje traje privremeno, dok ne prođu opasnosti, zbog kojih se uvodi. Ona dođuše znaci nasilje većine nad manjinom, ali se opravdava interesom države kao cjeline.

Da li je ova mjera poduzeta i prema Crnoj Gori, može se utvrditi tako, ako se utvrdi (1) da li je ona dobrovoljno i pod kojim uslovima ušla u državu zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca i (2) da li je naknadno pokazivala težnje da se izdvoji iz državne cjeline ili da zavede hegemoniju nad ostalim pokrajinama.

Mogućnosti ujedinjenja jugoslavenskih zemalja u jednu zajedničku državu zavisila je od mnogih okolnosti, ali su glavne ove: a) da se te zemlje međusobno dodiruju; b) da je svaka od njih slobodna i da može suvereno da odlučuje o svojoj budućnosti; c) da se one svaka pojedinačno i udružene zajedno mogu oduprijeti nastojanjima spolja, koja idu za tim, da ometu njihovo ujedinjenje. Ove mogućnosti za ujedinjenje u jednu državnu zajednicu predrame jugoslavenske zemlje nijesu imale.

Do svršetka rata 1912 Srbija i Crna Gora, dvije slobodne kraljevine, bile su razdvojene pojasom turske teritorije (Sandžakom), pa je ujedinjenje između njih bilo nemoguće. Ostale zemlje, koje su dolazile u obzir za

ujedinjenje, bile su u sastavu drugih država.

Nalazeći se u sastavu Austro-Ugarske i pod skiprom Habsburške dinastije zemlje južni Slavena, van Srbije, Crne Gore i Makedonije, nijesu mogle ni da odlučuju ni da pregovaraju o ujedinjenju sa ove tri srpske zemlje sve dok traje njihova veza sa Dunavskom Monarhijom.

Završetkom balkanskog rata (1912) nestalo je turske teritorije između Crne Gore i Srbije, te su ove dvije države dosle u neposredan doticaj. Tada je crnogorski kralj Nikola stupio u poznatu prepirku sa srbijanskim kraljem Petrom predlažući mu da odredi svoje delegate, koji će sa crnogorskim povesti pregovore o ujedinjenju Srbije i Crne Gore.

Povoljnim završetkom Svjetskog rata po saveznike i prijemom poznatih Wilsonovih uslova mira, koji su predviđali garantovanje prava samoopredjeljenja svih naroda, stvorena je mogućnost da se ujedine sve jugoslavenske zemlje u jednu državu. Pored volje, koju su narodi ovih zemalja već imali, da se ujedine u jednu državu sada je za to stvorena i potrebna objektivna mogućnost, te je do ujedinjenja neminovno moralo doći.

Posebno je pitanje da li je za sam na č i n na koji je ujedinjenje izvršeno, bila odlučna volja ujedinjenih ili ne i da li je onakav način ujedinjavanja bio najsvrsishodniji sa gledišta zajedničkih interesa svih južnih Slavena. Glavno je da je ujedinjenje Crne Gore i Srbije, a zatim njih dvije i ostalih zemalja južni Slavena moglo biti izvršeno tek poslije povoljnog završetka Svjetskog rata.

Način, na koji su izvjesni političari iz Crne Gore i iz Srbije organizovali i zveli rad na prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, imao je teških posljedica po kasniji ekonomski život Crne Gore, a te posljedice još uvijek traju. Sam kralj Nikola, za koga je vezivana sva borba, koja je vođena od rata na ovamo za legitimna prava Crne Gore i prije nego je išta stvamo poduzeto, da se izvrši ujedinjenje, dok je Crna Gora još bila pod okupacijom, izdao je 7 oktobra 1918 jednu proklamaciju Jugoslavenima, u kojoj je jasno i određeno obilježio svoj aizm-

tičan stav u pitanju ujedinjenja Jugoslavenskih zemalja.

Na prvi pogled se vidi, praćenjem razvoja događaja, da je u pitanju načina kako da se izvrši ujedinjenje postojalo razmimoilaženje između gledišta crnogorske i gledišta srbijanske vlade. To razmimoilaženje imalo je kobnih posljedica. Crnogorska vlada (odnosno kralj Nikola) bila je za ujedinjenje svih južnih Slavena u jednu konfederativnu državu. U pitanju vladavinskog državnog oblika naginjala je republikanstvu. Po njenom mišljenju ujedinjenje je imalo da se izvrši legalnim putem i po ugovoru, koji će ujedinjjujuće stranke sklopiti. Prema tome, a u smislu Wilsonovih uslova mira, Crna Gora je trebala da prethodno bude vaspostavljena kao država.

Srbijanska vlada (radikali) imala je drugo gledište. Ona je bila za centralističku monarhiju i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca (bez Bugara) kratkim »revolucionarnim«
putem. Po njenom mišljenju vaspostava Crne Gore nije bila potrebna. Ujedinjenje je imalo biti bezuslovno, bez ugovora.

Nastao je onda jedan nemoguć položaj, u kojem se nalazila Crna Gora. Saveznici su nju priznavali sve do 20 decembra 1920 za saveznika i suverenu državu držeći na dvoru kralja Nikole (u Neju kod Pariza) svoje autonomne ministre. Za to vrijeme ona je faktično bila jedna pokrajina nove države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Revolucionarni pokreti Crnogoraca u ovom periodu dali su povoda nekim političarima i stranačkim vodećim krugovima, da te pokrete tretiraju kao akciju za odcjepljenje Crne Gore od zajedničke države. I pored sve očiglednosti da tim pokretima nije bio cilj da otcijepe Crnu Goru od države S. H. S., ova je kobna teza bila opšte prihvaćena. Stoga su vodeće partije došle na misao da Crnu Goru ekonomski onesposobe, da bi ju na taj način pokorili i umirili. Osim toga se pristupilo raseljavanju stanovništva sa istim ciljem.

I kad bi ova presija bila svrsishodna, ona je bila neopravdana, jer se motivirala činjenicama, koje su neistinite, a zatim, za te krivo tumačene uzroke ovih presija nijesu bili krivi Crnogorci.

Dakle, kad je riječ o pitanju da li je bio interes zajedničke države da Crnu Goru drži u ekonomskoj počinjenosti, mora se odgovoriti da kad se pravilno protumače ti interesi, njih nema, ali ipak izvjesne vodeće partije, koje su rukovodile državnom politikom, ne birajući sredstva da se održe na vlasti, nametnule su državi prividnu potrebu da Crnu Goru ekonomski onemogućava i raseljava, da bi te partije mogle lakše i brže da osvajaju vlast i uklanjaju konkurente.

Iz čitavoga dosadanjeg izlaganja vidi se nesumnjivo, da Crna Gora nije pasivan kraj. Ona ne može da, kod sadanih prilika i sredstava proizvodnje, proizvede dovoljno žitarica za ishranu, a da nastali manjak uveze — nema sredstava, jer su sve druge privredne grane u opadanju ili potpuno zakržljale. Nemajući nikakve inicijative i ovlasti da preduzme potrebne mjere za oživljavanje privrede i industrije, do čega je došlo bez njene krivnje i protivu njene volje, ona se danas nalazi pred opasnošću ili da joj stanovništvo izumre od gladi, ili da se raseli bez ikakvih sredstava. Iz toga teškog položaja nju ne mogu izvući akcije nikakvih karitativnih misija, niti pak sporadične pomoći i paliativne mjere. Nju može spasiti samo jedna radikalna mjera: da joj se dađe prilika da se sama pobrine za svoju budućnost, ne stavljajući joj u tom pogledu nikakva ograničenja izvana. Jedino tako, ako joj se dađe prilika i mogućnost, da se ekonomski osnaži i postavi na svoje noge, ona može da u potpunosti odgovori potrebama jedne jake zemlje na Balkanu, koja bi bila ne samo gnjijezdo, nego i zaočnik mira i rada. Ministar Donović kaže: »Po mom shvatanju, došlo se dotle da oni koji upravljaju državom moraju ozbiljno pomisliti o posljedicama, koje neminovno moraju nastupiti«, a mi bi rekli da isto toliko o tim posljedicama moraju misliti i naročito sami Crnogorci.

—ooo—

MOGUĆNOST INDUSTRIJALIZACIJE CRNE GORE

Uslovi za razvitak industrije. — Rudno blago. — Sirovine. — Pijace.

Za razvitak industrije u jednom kraju potrebno je: a) radna snaga, koja ne nalazi u drugim privrednim granama uposlenja; b) lako pristupačne pijace, u kojima bi se plasirali industrijski produkti i naši potrošači; c) sirovine; d) pogonske snage i e) kapital za organizaciju i početak radova.

I. Dok god u Crnoj Gori budu jedini privredni izvori pod sadanjim okolnostima zemljoradnja, stočarstvo, zanati i trgovina, biće 90% njene radne snage kroz čitavo vrijeme stalno neuposleno. Ta neuposlenost, u koliko se prilike više pogoršavaju sve više raste, tako da se naglo ide tome, da čitavo stanovništvo bude nezaposleno. Ta se radna snaga dađe upotrebiti u industriji, za koju je naročito predisponirana.

II. Obzirom da Crna Gora leži na moru i imade odlične uslove za stvaranje jedne velike trgovačke luke u Baru, a naročito obzirom da bi Jadranskom željeznicom bila vezana sa Srednjom i Istočnom Evropom stajala bi u ljesnoj vezi sa velikim svjetskim pijacama, na kojima bi se našlo kupaca za njene industrijske proizvode. Zbog naročito povoljnih uslova za razvitak industrije i zbog razmjerno jeftine radne snage Crna Gora bi mogla uveliko da konkurencijom svojih proizvoda nade mjesto za razvitak svoje trgovine na tim pijacama. Ona bi mogla da ne samo brže od drugih i kraćim putem dovozi tu robu na svjetske pijace, da ju izrađuje u boljoj kvaliteti od drugih i da ju daje jeftinije, nego bi mogla da za nju sa istih pijaca kupuje one sirovine, koje bi joj za razvitak industrije i za vlastite potrebe bile potrebne, a time bi ona kod potrošača njene robe stekla znatan prioritet.

III. Sirovine, potrebne za industriju, mogle bi se podijeliti u glavnom na 3 dijela i to: 1. mineralne; 2. biljne i 3. životinjske.

Bogatstvo Crne Gore sa mineralnim blagom je iz-

vanredno, tako da osim što bi ona mogla sama da prerađuje izvjesne rude, jedan znatan dio njih mogla bi u sirovom ili polupreradenom stanju da izvozi na strane pljace. Uprkos toga da je bogatsivo Crne Gore u rudnom blagu uveliko poznato u službenoj publikaciji Banske uprave na Cetinju tvrdi se (sasvim opravdano) da je Crna Gora u pogledu iznalaženja rudnog blaga terra incognita. Službeno se vode u evidenciji samo ona nalazišta, za koja su se interesirali ili se interesuju strani i domaći kapitalisti. O drugima, iako su poznata, nema evidencije.

Rudarski inženjer, Konstantin Maljicki, objavljuje u službenom »Almanahu Zetske banovine« neke podatke o rudnom blagu Crne Gore:

1. Ugalj (mrki i lignit). — Kod varoši Peći i Bijelog Polja, te kod Pljevalja su otvorena dva majdana, iz kojih se vadi ugalj za potrebe stanovništva. Kod Berana postoje 4 sloja debljine 2—3 metra. Isti ugalj pojavljuje se kod sela Budimlja, Luga, Petnika, Vinička, Donje Arsanice, te manastira Đurđevih stupova. Ugalj ima 4500 kalorija, bez sumpora je i fosfora. — Kod varoši Ucinja pojavljuju se tri sloja lignita sa većom sadržinom sumpora.

2. Gvožđe (limonit i siderit). — Barski srez: a) na Iljinom brdu, b) kod sela Limljana i c) u Sozini planini. Ovde je izvršeno istraživanje raskopom i galerijama, te je konstatovan sloj od 6 metara debljine. — U Nikšićskoj Dragi, te u Kolaišinskom srezu kod sela Oredaka u Gornjoj Maroči nalaze se također slojevi gvoždene rude.

3. Bakrena ruda. — Konstatovana je u Nikšićskom srezu kod sela Mratinja u Pivskoj opštini. Analiza minerala dala je do 42% čistog metala sa većom sadržinom S (sumpora). U Barskom srezu konstatovano je nalazište kod Sutormana.

4. Živa i cinobar. — U Barskom srezu postoje naslage kod Spiča-Sotomora, u primorju ima nalazište samorodne žive u barju. Ovde je još pre rata izvršena galerija od 70 metara.

5. Olovo-srebrna ruda (cerusit). — U Bjelopoljskom srezu kod sela Mojkovac-Brskovo ima tragova od 100 starih okana, koja su bila u radu za vrijeme cara Dušana. U potocima nalaze se velike naslage troska (šlaka) iz starih livnica sa velikom sadržinom olova i bakra. Na ovo mjesto izdata je koncesija i jedno englesko društvo otvorilo je rudnike u Kosovskoj Mitrovici.

6. Manganeve rude (polmanit i piroluzit). — Ima je u Barskom srezu u Ilinom Brdu, gdje je analiza mustara dala 96—98% čistog mangana, zatim kod sela Limljani i kod Starog Bera kraj sela Sustas. Nadalje postoji nalazište kod Vir-Pazara kraj sela Boljevića, gdje je još pre rata ing. Ante Dešković počeo sa istraživanjem (2 galerije). — U Andrijevačkom srezu postoje bogata nalazišta kod sela Konjuha po rijeci Perućici i na dva potoka: Bobovu i Bradovcu.

7. Kaolin (porculanska zemlja). — U Barskom srezu ima ga u Ilinom brdu, gdje je izvršeno ozbiljno istraživanje i izdata koncesija. Na lice mjesta izaslan je prof. Dr. Kerner iz Beča, koji je dao svoj zaključak, da ovde ima naslaga kaolina od 30—40 miliona tona.

8. Boksitne naslage. — U Barskom srezu postoji osobito velika naslaga od mora kod zaliva Kunja, odakle se pruža preko sela Kunja, Komlina, Mala i Velja-Gurana sve do Šalskog blata. Prof. dr. Kerner iz Beča utvrdio je naslage od 30 miliona tona. Druga naslaga je kod Zočaja (Štojsko-Zočajska opština), i ona je veoma velika. — Pored ovih velikih naslaga u Barskom srezu ima još ceo niz tanjih i to kod sela Medurječja, Kalimeda, Mile, Brija, Kruči itd. — U Podgoričkom srezu postoje naslage kod sela Sviba, Sujaka i Trmanja. — U Nikšićskom srezu postoje naslage u Nikšićskoj Župi Dražići-Staro Selo, zatim u Nikšićskoj Župi kod sela Stupovi-Presjeka i u rejonu Trubjela na sever od ceste, gde se pojavljuju dva sloja debljine 1—3 metra, koji se pružaju do na 3 km. Na jugu od ceste na mnogim mestima pojavljuju se slojevi i to kod sela Brestice, Ždriela, Jabuke i dr. Mnoge od ovih naslaga su vrlo zamašne. Na koncu ima naslaga i kod Grahova. — Ovde sam naveo samo neke ležaje, koji su pregledani i ispitivani, ali moram reći da ima još desetina ležaja, koji nisu čak ni pregledani.

9. Asfaltni kamen. — Pojavljuje se na veoma mnogim mjestima i to: a) u Barskom srezu kod sela Tudemlja; b) u Cetinjskom srezu kod sela Ploče na obali rijeke Crnojevića; kod sela Geradac i Parci — Ljašanska nahija; kod sela Kosijeri u Riječkoj nahiji; c) u Podgoričkom srezu kod sela Dinoši, Tološi, Farmaci i na mnogim mjestima Piperske planine; i d) u Kolaišinskom srezu kod sela Trnovica u Gornjoj Maroči.

10. Čisti asfalt. — Pojavljuje se u vidu stokova u Cetinjskom srezu kraj Čeva.

skom centru, Leskovcu, u Srbiji dobavlja znatniji dio sirovina za preradu ne samo iz bližeg inostranstva, nego i iz Amerike (guma), onda ne bi bilo neprirodno i nerazumljivo da i Crna Gora dobavlja izvana neke, potrebne sirovine. Dok Leskovac dobavlja sirovine iz zemalja, u koje mi ne uvažimo ništa, dođe bi Crna Gora mogla da ne dobavlja te sirovine ni od kud, nego samo iz onih zemalja, u koje bi uvozila svoje proizvode. Ali, uglavnom, najveći dio potrebnih sirovina ona bi našla na svome tlu. Putem razmjene za jedan dio svojih sirovina ili preradevina dobavljala bi one sirovine, kojih nema. Tek što se tiče sirovina ona imade sve uslove da razvije industriju, čak i u većim razmjerama.

Za svu svoju industriju Crna Gora bi mogla dobiti dovoljno pogonske snage izgradnjom električnih centrala na rijekama, tako da bi preostalo dovoljno snage i za druge potrebe, kao osvetljenje, navodnjavanje, električne željeznice (turističke i industrijske) i saobraćaj uopšte. No, osim toga ona je dovoljno bogata ugljenom rudom, koja upravo svuda, gdje god se javlja, nalazi se na samoj zemljinoj površini, te ju je naročito lako i jeftino dobiti. Ugalj bi u Crnoj Gori bio veoma jeftin, a bilo bi ga u znatnim količinama i za izvoz, gdje bi se njim moglo konkurisati uglju iz drugih pokrajina, u kojima se teže dobija, a koji je slabije kvalitete. Industrija se u Crnoj Gori ne bi ni mogla nikad razviti da te mjere da apsorbuje sve raspoložive pogonske snage koje su sada potpuno neupotrebjene.

Do Svjetskoga rata Crna Gora je bila na najboljem putu da se industrijalizuje. Pred sam Balkanski rat data je bila koncesija za izgradnju električne centrale na rijekama Tara—Morača^{*)}. To je za Crnu Goru značilo uredno rješenje pitanja željeznice, industrije drveta, osvetljenja itd. Bili su u toku i pred zaključenjem pregovora da se zaključi jedan zajam, pa da se tim novcem izgrade svi potrebni objekti za razvitak industrije. Rat je omeo ostvarenje toga zajma, kao i izvođenje radova na Tara—Morači. Na svršetku rata ukazala se Crnoj Gori

*) Dr. S. Drljević: «Centralizam ili federalizam».

jedna nova finansijska mogućnost za izvođenje plana. Ona je dobila na ime ratne štete 750 milijuna zlatnih maraka, koji je iznos bio dovoljan da nju ekonomski potpuno osnaži, razduži i ublaži sve nedaće, koje ju ratom zadesiše. Danas njoj ne stoje u izgledu druge mogućnosti da dođe do potrebnog kapitala za razvitak industrije, nego da zaključi negdje vani zajam ili pak da dade koncesije za izgradnju nekih objekata ili eksploataciju izvjesnih rudnika, da bi tako došla do kakvog takvog početnog kapitala. Obzirom na rentabilnost svih poduzeća, koja bi se učinila u njoj u pravcu industrijalizacije, potrebni krediti mogli bi se naći brzo i lako.

Sve uslove, potrebne za razvitak industrije, Crna Gora mogla bi imati, a većim dijelom već ih imade. No, na slučaj izvođenja potrebnih pripremnih radova, u njoj bi se pojavile povoljne mogućnosti za unapređenje zemljoradnje i stočarstva (u nekim krajevima), te bi bilo moguće da se na vlastitom tlu proizvede dovoljno žitarica i stočnih proizvoda za ishranu stanovništva, pa čak bi i preteklo. Razvitak industrije bi spriječio nago milavanje stanovništva u plodnim i stočarskim krajevima, te u tom pogledu ne bi bilo znatnih poremećenja. Buduća Crna Gora biće ispreplijetana električnim vodovima i zaglušivana piskom fabričkih sirena. Kao što je danas seljačka, tako će tada biti radnička zemlja. A u tome i jeste rješenje njenog ekonomskog i socijalnog pitanja.

RADNI MORAL CRNOGORACA

Pojam narodnosti. — Nacionalitet Crnogoraca. — Radni moral Crnogoraca. — Radnik ili zemljoradnik?

Po vertikalnoj podjeli čovječanstvo je grupirano u narode. Čim su se izvjesne skupine ljudi individualizirale u narod time su se podvrgle jednoj specijalnoj, individualnoj zakonitosti svoga daljeg razvitka. Nacionalitet, prema tome, nije politički, nego jedan naučni pojam.

Razmatrajući uslove i činjenice, pod kojima i od

kojih se jedna ljudska skupina individualizira u narod, mi ćemo doći do jasnog zaključka o crnogorskoj nacionalnosti. Do tog zaključka je potrebno doći, da bi se pravilnije mogli shvatiti i razumjeti psihologija i radni moral Crnogoraca.

Da se jedan dio društva izdvoji i posebno formira kao cjelina, kao narod, potrebno je da bude nastanjen na takvom geografskom području, koje se po svojoj ortografiji, hidrografiji i klimi znatno razlikuje od područja, na kojem žive drugi djelovi tog društva. Da se formira narod potrebno je da u takvoj sredini živi nekoliko vjekova, tako da se zbog promjene privrednog sistema, društvene strukture i psihologije stvori bitna razlika između te izdvojene cjeline i njene matice. Živeći u ovakvoj sredini i pod uslovima, koji su njoj svojstveni, čovjek se preobražava i prilagođava novim prilikama, izgrađuje drugačije svoju materijalnu i duhovnu kulturu, imade druge običaje i navike, druge težnje i metode rada, drugi karakter i drugu psihologiju. Ova različitost njegova od čovjeka, koji je nekad pripadao s njim istoj društvenoj zajednici, izaziva razlike i promjene u svim njegovim fizičkim i duhovnim manifestacijama i proizvodima, jer su sve te manifestacije nastale u njegovoj borbi za opstanak i za održanje vrste, a kao posljedica uticaja i pritiska sila iz date spoljne stvarnosti. Ta naročita spoljna stvarnost, kojom je on okružen, odredila je oblik i sadržinu svih njegovih produkata. Živeći pod tim uslovima društvene skupine, zbog jedinstvenog uticaja spolja, postale su srodne u svojoj fizičkoj i psihičkoj strukturi, a tim i u svim svojim proizvodima duhovnog i fizičkog rada. Time su se one izdvojile od ostalih i postale zaseban narod.

U svom odnosu na prirodu i njene pojave Crnogorci su za nekoliko vjekova bili podvrgnuti skoro istovjetnim opasnostima i udobnostima, jer je njihova okolina kroz čitavo to vrijeme bila sasvim neznatno mijenjana. Istrajno djelovanje prirode na Crnogorce u skoro istom smislu izazvalo je njihovo istrajno reagiranje u obratnom smislu. Osposobljavajući se za što uspješnije reagiranje u tom smislu, Crnogorac je pribjegavao upotrebi i

proizvodaji raznih sredstava i oruđa, kojima je olakšavao i povećavao svoje uspjehe. Ta sredstva i oruđa, koja su se razlikovala od sredstava i oruđa ljudi ostalih krajeva, zbog specijalnosti svrhe u koju su bila upotrebljena i okolnosti, pod kojima se njima čovjek služio, nijesu bila samo materijalne (materijalna kultura), već i duhovne prirode (religija, umjetnost, filosofija). Crnogorska materijalna kultura, kao god i umjetnost, religija i filosofija, mogu se objasniti jedino uslovima pod kojima su nastale, a ti su uslovi bili u najvećoj mjeri različiti od onih, pod kojima nastadoše ova sredstva samoodbrane i samousavršavanja kod drugih naroda, pa se crnogorska — stoga — od njih razlikuju u najvećoj mjeri.

Posmatrajući ono, protivu čega su se borili i što su savladivali, kao i rezultate svojih borbi i nastojanja, Crnogorci su iznašli jednu teoriju zakonitosti svega zbivanja i kretanja, u kojem su i sami učestvovali. Ta je teorija rezultat gledanja na svijet i život iz naročite njihove perspektive, u kojoj se drugi ne nalaze, pa se zato od drugih i razlikuje. Tim se daje objasniti činjenica, da se u praktičnom životu Crnogorac teško srađa sa Necnogorcem i između njih vrlo sporo dolazi do razumijevanja i sloge. Noseći ove specifično svoje spoznajne rekvizite Crnogorac u svakoj drugoj, necnogorskoj, sredini predstavlja jednu uočljivu, čak štrčeću, oazu.

Načelo kolektivnosti u borbi za vlastiti opstanak proizvod je potrebe da čovjek putem zamjene svojih tvoračkih snaga sa drugim ljudima, sebi bliskima i srodnima, postigne to, da za višak jedne vrste svojih realizovanih sila dobije višak drugačijih sila drugoga, bez kojih bi ugrozio svoju egzistenciju. Zatim, načelo kolektivnosti, koje na prvo mjesto proklamuje moderna sociologija, proizvod je potrebe, da se zbirom svih ljudskih sila suprotstane velikim silama prirode, koje svojim datim smjerom djelovanja otežavaju čovjekov život. Koliko je Crnogorac uspio spoznati vrijednost načela kolektivnosti svjedoči pjesma »Gorski vijenac«, za koju se može reći da je najdivnija i najrječitija apoteoza kolektivizmu, koju do danas imade svjetska umjetnička književnost.

Slaveni, dolazeći u krajeve današnje Crne Gore i naseljavajući ih, nijesu ih zatekli puste, nego naseljene. Sa tim starosjediocima (Ilirima i Vlasima), koji su zbog oporosti sredine i naročitih prirodnih uslova za život, bili žilaviji, borbeniji i jačeg instinkta, oni su se pomiješali, te su uspjeli da ovima nametnu samo svoj jezik i ime, a da od njih prime sve ostale oznake nacionaliteta i karaktera.

Zbog naročitog reljefa zemljine kore, naročitih orografskih i hidrografskih prilika nastaju i naročite klimatske prilike, a s njima i svi ostali uslovi za život. Živeti pod tim uslovima Crnogorac je nužno morao steći i naročiti fizički i politički oblik.

«Nacije se obrazuju samo kao rezultat trajnog i redovnog opštenja i života ljudi, kao rezultat zajedničkog života s koljena na koljeno. A trajni zajednički život je nemoguć bez zajedničke teritorije» (Staljin).

Crnogorci su nekoliko stotina godina, potpuno samostalno izdvojeni, na jedinstvenom i neprekidnom teritoriju međusobno opštili i zajednički živjeli. Tako je njihova nacija istorijski postala zajednica jezika, teritorije, ekonomskog života i psihičke konstitucije, izražene u zajednici sveukupne njihove duhovne i materijalne kulture. Ako je zaista «nacija skup ljudi spojenih zajednicom sudbine i zajednicom karaktera» (O. Bauer), onda su Crnogorci sa svojom jedinstvenom i izdvojenom zajednicom sudbine i sa svojom specijalnom zajednicom karaktera najbolji primjer jedne već formirane nacije. Crnogorci su proživljavanjem svoje zajedničke sudbine kroz nekoliko vjekova postali jedna duhovna zajednica, a «narod je duhovna zajednica manjeg ili većeg broja ljudi u prošlim, sadašnjim i budućim pokoljenjima nastala na zasebnom teritoriju dugim doživljavanjem i proživljavanjem zajedničke sudbine (prof. Stjepan Ratković). Crnogorci su, prema tome, narod sa svim atributima značenja te riječi.

Još i danas žive Crnogorci, koji su čitavu svoju ranu mladost proveli u ratovanju. Ponijeli su iz te mladosti prezir prema zemljoradnji (ratarstvu), kojem se u

njihovo doba posvećivahu samo «plahi i lakomi», na koje je bila bacena narodna kletva. Prekoranim i punim tuge riječima:

Postadoše iati ratarima!

nije Njegoš stvorio kult preziranja ratarstva, nego je taj kult stvorio ova rečenica u «Gorskom vijencu». Pjevajući svojim Crnogorcima Njegoš «u njim ljudska srca budi», ne da priona k zemlji, da postanu ratari, nego da na vrhu od jatagana brane svoju slobodu. Skolovani vjekovima u toj školi, u kojoj su viđali pojmovi da ratarstvo bezuslovno vezuje za jedno određeno mjesto, za nizinu «od kud vida nema», gdje vlada Turčin i feudal i gdje se može biti samo rob, — i u kojoj se naučilo da «oro gnjezdo viš timora vije, jer slobode u ravnicu nije», — Crnogorci nijesu mogli prekonač da se preobrase i da sa oduševljenjem postanu poljoprivrednici (ratari), pogotovu ne još i radi toga što su generacije starih ratnika još uvijek žive i uticajne na odgoj mladih.

Prestajući da bude ratnik, Crnogorac nije doveden u položaj da postane ratar iz više razloga, od kojih su glavni: a) nesklonost ratarstvu; b) nemanje potrebnih uslova za zemljoradnju, a naročito nemanje radne zemlje u dovoljnoj mjeri i c) potreba za naglim nadomještenjem prihoda od ratnog plijena. Stoga je nastala nagla emigracija u inostranstvo u cilju da nađu zaposlenja i zarade. Kao radnik u rudnicima i na putovima Crnogorac se osobito istakao, tako da je njegova radna snaga bila svuda tražena. Po pravilu seljak se teško i nerado odvoja od svog posjeda, a ako ga mora ostaviti, onda to redovno biva zbog krajnjeg osiromašenja i bijede. Postajući od ratnika radnik, Crnogorac je pokazao da ne žali svoj posjed, pa makar ako je bio i veći (i imućniji su odlazili na zaradu u Ameriku), nego ide sa zadovoljstvom da bude radnik, da prodaje svoju radnu snagu. Ali ipak, u većini slučajeva on se vraća kući, a naročito ih se vratilo velik broj na početku rata (1912—1915). Razlozi (subjektivni) njegovom povratku u zavičaj više su socijalno-psihološkog nego ekonomsko-političkog karaktera. On se ne vraća svo-

me posjedu, nego svome društvu i rodbini, u čijoj je sredini rođen i odrastao. Opaža se da se ređe vraća, ako živi u mjestima, gdje se nalazi veći broj Crnogoraca, a gotovo uvijek, ako je u tuđini usamljen, bez obzira pod kakvim ekonomskim uslovima živi. Iz toga je zaključak jasan, da je razlog povraćanju u zavičaj još najmanje neposredno ekonomskog karaktera. Crnogorac ne teži za tim, da se veže za jedno mjesto, na kojemu se nalaze njegovi privredni izvori, ali u svakom slučaju teži, da se povrati u krug svojih zemljaka, pa ma gdje se oni nalazili. Samo u slučajevima, kada postoje nepremostive prepreke, on će propustiti da ne «doleti u svoje jato».

Ratnik kao privrednik osim ostalih imade i sve one psihološke, moralne i etičke odlike najamnog radnika. Stoga je Crnogorac, postavši brzo i lako najamnim radnikom, sačuvao i neke svoje ratničke odlike, naročito ljubav prema svojoj zajednici, avanturistički duh, nesklonost za vezivanje uz jedno mjesto, potcjenjivanje vrijednosti svoje radne snage i gotovost da se ona daje u besćenje i rasipa, nastojanje da se gomila novac, da bi se posle moglo bezbrižno barem i za najkraće vrijeme živjeti, sklonost da se najviše troši na uljepšavanje spoljašnjeg izgleda (odjelo, oružje, zlatni zubi itd.), najzad osvetoljubivost i častoljublje. Jednom riječju u Crnogorcu ratniku sadrži se bez ostatka Crnogorac radnik.

Radni moral Crnogoraca, kako je to prikazao u svojoj knjizi «Rad i karakter Crnogoraca» Nikola Donović, nalazi se na veoma velikoj visini. Ali samo onda kada je on zasta radnik.

«Na radovima u inostranstvu Crnogorac je dobar radnik ali lutalica. Idući za velikom nadnicom došao je i do Beringovog mora, ne prezajući od neizvesnosti, fizičkih napora, i opasnosti koje ga očekuju. U rudnike, na zlatne potoke, na zaleđene reke došao je crnogorski iseljenik u nadi da se otme od siromaštva, da stvori i privredi za sebe, zaboravljajući da prostor koji prevali u odlasku i povratku iznosi u novcu čitavo jedno imanje. U rudnicima sa «pikom» i «šavlom», u šumama sa «sekirom», u fabrikama i topionicama znojaviu čelom i snažnom mišicom, stekao je zeno»

radnika sa visokim radnim moralom, koji ne usmiče od napora i od opasnosti. Prvi na redu uposleni; među prvima sa nadnicom; prvi u krmi da bač lake ruke teško zaradeni novac; prvi do «hazardnog stola», takva mu je priroda. Lutajući po svetu on promatra, razmišlja, uči; puni više glavu nego kesu. Oseća se uvek iznad zanimanja. Često misli više na opšta politička i socialna pitanja nego na svoju domaću ekonomiju. Posle nekoliko godina provedenih u inostranstvu kao običan radnik, daje prema opštem obrazovanju, utisak školovanog čoveka. Kad se vrati kući to se u njemu još više potencira... Od australskog Novog Južnog Velsa, južnoafričke Rodezije, Mitroterstrand; južnoameričke Puntarene, pa sve do severoameričkih džinovskih radova pod zemljom i na zemlji, nije nikada nikome palo napamet da ovoga našega čoveka nazove neradnikom i badavadžijom. Kapetani velikih svet-skih radova, koji klasiraju rase i narode prema izdržljivosti, iskustvu i radnom moralu, dali su mu jedno od prvih mesta». (N. Donović.)

Postajući, dakle, radnikom Crnogorac nije pretrpio znatne promjene, niti su se njegove stvaralačke energije smanjile, kao što je to bio slučaj prilikom njegovog prelaska u ratare. Naprotiv, nasade njegovog vaspitanja u epohama ratničke romantike pogodovale su u znatnoj mjeri uzdizanju njegovog radnog kvaliteta među radništvom drugih naroda. S druge strane, nje-

*) Nikola Donović je objavio (1936) knjigu «Zahtjevi Crne Gore, politički i ekonomski», koja je zapravo drugo, prošireno izdanje njegove ranije knjige «Iskustvo i potrebe Crne Gore». U njoj se on zalaze za centralizam tražeći samo da jugoslavenske vlade imadu članova i iz Crne Gore, i zastupa gledište da pitanje Crne Gore «svodi se u ovom kraju u krajnjoj liniji na potrebne političke slobode i poboljšanje blagostanja, ili još bolje iskorenjavanja bede koja je ovamo zavladała». Da ovo njegovo mišljenje ne dijele Crnogorci, nadam se, nije potrebno naročito naglašavati i ako on nastoji da ovo izvede kao njihovo mišljenje. Uostalom, sa njim i njegovim ideološkim stavom temeljito je obračunao dr. Savo Strugar u svojoj knjizi «Crna Gora i njen moderni poturčenjaci» (Beograd, 1936). Tim je Donoviću data dohćna legitimacija jednoga od «modernih poturčenjaka», koji se nadaju da se više neće nikad ponoviti badnje veče!

gov novi položaj znatno je doprinio povećanju nekogov subjektivnog zadovoljstva, koje je osnov i glavni dio sadržine optimističkog gledanja na svijet i život.

Ovim svojim osobinama Crnogorac ne ispunjava sve one uslove, koje treba da ispunja dobar, klasno-svjestan radnik, ali sve preduslove da takav postane on u cjelosti ispunjava. Međutim, da bi postao dobar ratar on nema nijednog jednog preduslova, osim — ako to može biti potreban preduslov — da je gladan kao otkrano psoto. Imajući sve potrebne preduslove da postane dobar radnik, on obećava (i garantuje) da će se, postavši radnikom, u tom novom zvanju brže i temeljitije odgojiti, da stane na dostojnu visinu, od svih radnika te granova i agrarnih zemalja.

Svakako, ovim sugestijama ne ide se za tim da se u pitanju iznalaženja najsavršenijeg puta za rješenje pitanja Crne Gore rukovodi onim faktorima, koji su uglavnom emotivnog karaktera, ili da se povlađuje smjernicama, koje određuju ti faktori, ali je nesumnjivo uslov pravilnog prosuđivanja problema ne zaoblazjenje ove emotivne baze, koju su iznadile i u datom pravcu usmjerile u toku istorijskih događaja ekonomske i socijalne prilike, u kojima se živjelo. Priznajući postojanje toga značajnog faktora, koji je stvaran u onaj epohi, koja je u smislu odgovarajućih ekonomskih i društvenih prilika, njime namučala čovjeka, da se lakše odupre sredini i duže traje u borbi sa njom, ne znači drugo, nego uvidjeti da je čovjek iz jedne epohe prenio u drugu potpuno različitu, izvjesna sredstva, sklonosti i — naročito — vaspitanje. To što je on prenio u ovu drugu epohu predstavlja jednu vrstu oružja, kojim se uspješno služimo u prvom. Pokušati da ga se na pređaš razorušava, a namučala zatim novim modernim oružjem, bio bi bezuslovno praćen značajnim i sudbonosnim teškoćama. Ali odustanak od pravilnosti takvog pokušaja ne znači da se odobrava dalje poštenje tog zastarjelog oružja kroz životne borbe. Nastojanje da se promjenom životnih prilika izarove potreba promjene toga oružja, jedina je svrsishodna metoda rada u nadomještanju emotivnog racionalnim u današnjem dobu.

Ne da se emotivni faktor ugušuje kao posledica, nego da se otklanjaju uzroci, koji ga stvaraju i čine kao putovodu; ne da se njemu povlađuje kao putovodi u bilo kojem smjeru, nego da ga se racionalno kanališe kao jednu živu silu i svrsishodno usmjeruje, kao što se to čini i sa svakim drugim izvorom i rezervoarom ljudske energije — to treba da budu načela naših sociologa pri svakom radu u ovoj oblasti.

U oblasti racionalne logike Crnogorac je uvidavan i savitljiv, ali čim se ta oblast prijede i zahvati najmanji djelić njegovog emotivnog područja, reagira snagom čitavog svog temperamenta. Ne misleći ni na kakve koristi, a najmanje na zle posledice, ovim reakcijama on ruši sve ono što je kroz dugo vremena uz velike napore izgrađivano i stvarano. Da se to rušenje izbjegne, treba precizno razlikovati u njemu sve rezervoare energije, pa ju iz njih oslobodavati, vodeći računa da bude pretvorena u koristan i plodonosan rad i oslobođena sa najmanje razornog djelovanja. Rukovodstvo u ovom delikatnom poslu treba da preuzmu najrazumniji.

Crnogorci, opterećeni jednim specijalno formiranim ratničkim mentalitetom, seljaci su, ali sve njihove moralne, etičke i uopšte psihološke predispozicije karakterišu ih kao radnike. Pokušaji da se od njih kolonizacijom naprave zemljoradnici završili su se neuspjehom, jer i u koliko su bili prinuđeni da ostanu na dobivenoj zemlji, postali su nezadovoljni, razočarani, dekuržirani i subjektivno osiromašeni još više, nego što su bili u rodnom kraju. U vrijeme dok se od njih pravilo zemljoradnike, od agraraca se pravilo radnike i intelektualce, te je tako privreda svestrano unazađivana, a radni kadar demoralizovan i efekat njegove ukupne proizvođačke moći smanjivan i konstantno slabljen.

Stvaranju zemljoradničkog kadra od Crnogoraca imade više razloga na strani onih, od čije je volje zavisila njihova sudbina, a jedan od važnijih je poznata

kapitalistička tendencija, da se u kakav radništva, koje je nasilac antikapitalističkih nastojanja, sprječi priliv onih, koji se ističu svojom svjesnošću, otpornošću i borbenošću, kako bi se na taj način smanjila otporna snaga eksploatisane radničke klase. Postupajući u duhu i smislu kapitalističkih tendencija išlo se redovno za tim da se smanji broj radnika i intelektualaca iz Crne Gore, odnosno — u koliko se ne može smanjiti — da se demoralizuju, kako bi bio pariran njihov eventualni otpor. Proletarizovani agrarac, zemljoradnik lakše se daje savladati i eksploatisati, jer nije borben, svjestan i okretan kao gorštak-radnik. S druge strane, gorštak-radnik, kad je naseljen u nenacionalizovane i rijetko naseljene krajeve, brže i uspješnije ih nacionalizuje, jer je nacionalniji i otporniji tuđinskom uticaju, pa je Crnogorac bio kao poručen da odigra tu ulogu u nekim krajevima ove države, bez obzira na posledice, koje će morati, zbog toga, da pretrpi.

Interesi kapitalizma nalažu da se ekonomski položaj sela održi na izvjesnoj snošljivoj visini, kako bi moglo da odgovori kapitalističkim potrebama i da ostane u njegovoj zavisnosti. Međutim, naš kapitalizam pokazuje tendencije da crnogorsko selo do krajnosti ekonomski uništi. Ovaj izuzetak sa Crnom Gorom u svojoj praksi čini kapitalizam zato što u crnogorskom seljaku ne vidi stvarno seljaka, nego radnika, koji je tim opasniji što je nezaposlen i sklon svim kršenjima utvrđenih normi u datom poretku.

Jedna od otežavajućih okolnosti za položaj Crnogoraca jeste činjenica, da su oni objektivno seljaci, a subjektivno radnici. Da budu seljaci u pravom smislu, njima nedostaju one nužne subjektivne odlike, koje karakterišu seljaka, a da budu radnici (konkretno sada) nedostaju im neke objektivne potrebe i mogućnosti. Nalazeći se na tom prijelazu Crnogorac se nalazi u jednoj nepodnošljivoj situaciji, iz koje može — gonjen silom okolnosti — da nahrupi i na ona vrata, na kojima se ne očekuje njegov izlazak iz ove situacije. Sve okolnosti i predispozicije njegove govore o tome, da je je-

dini pravilan i koristan izlaz iz ove situacije, da se od Crnogorca napravi manuelnog radnika na vlastitom tlu, u njegovom zavičaju. Time bi se likvidirala njegova težnja da traži svoj element i da žuri natrag u zavičaj, dalo bi mu se zaposlenje koje jedino odgovara njegovom krakteru i mentalitetu i na tom području rada mogle bi se iscrpiti sve njegove stvaralačke sposobnosti i očuvati mu se pozitivne moralne i etičke vrline.

Zagreb, 20/I. 1936.

—o—

NAPOMENA:

Stampanje ove knjige nije moglo biti na vrijeme završeno, jer su izbile nepredviđene smetnje, koje nije bilo lako prebroditi. Zbog tih smetnji je izostao i jedan znatan dio materijala, kao i spremljene ilustracije. No, Uredništvo »Političke biblioteke« priprema još jednu knjigu o Crnoj Gori, pa će u nju ući i ovaj materijal, koji u ovu nije mogao ući.